

Писци и књиге, II, 1922.

Садржај

Милован Ђ. Глишић

Лаза К. Лазаревић

Јанко М. Веселиновић

Светолик Ранковић

ПИСЦИ И КЊИГЕ
II

ОД ИСТОГ ПИСЦА:

L' Opinion publique en France d'après la poésie politique et sociale de 1830 à 1848. Dissertation de doctorat. Lausanne, 1901.

Поглед на данашњу француску књижевност.
Нови Сад, 1902. (Распродато).

„Уништење естетике“ и демократизација уметности. Београд, 1903. (Распродато).

Јаков Јгњатовић. Књижевна студија. Издање Српске Краљевске Академије. Београд, 1904.

Омладина и њена књижевност. (1848—1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба. Издавање Српске Краљевске Академије. Београд, 1906.

Писци и Књиге I. Прво издање 1907. Друго издање, 1912. III. издање 1922.

Писци и Књиге II. Београд, 1907. (Распродато) II. издање 1912, III издање 1922.

Војислав Ј. Илић. Књижевна студија. Београд 1907. (Распродато).

Писци и Књиге III. Београд, 1908. II. издање 1920.

Француски романтичари и српска народна поезија. Мостар, 1908.

Српска књижевност у XVIII веку. Издање Српске Краљевске Академије. Београд, 1909.

Писци и Књиге IV. Београд, 1909. II. издање 1920.

Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје. Београд, 1910.

Историјски преглед српске штампе. 1791—1911. Издање Српског Новинарског Друштва. Београд, 1911.

Писци и Књиге, V. Београд, 1911. II. издање 1922.

Историја нове српске књижевности. (Скраћено издање). Београд, 1912. III. издање 1922.

ЈОВАН СКЕРЛИЋ

ПИСЦИ И КЊИГЕ

II

21988

МИЛОВАН Ђ. ГЛИШИЋ. — ЛАЗА К.
ЛАЗАРЕВИЋ. — ЈАНКО М. ВЕСЕЛИНО-
ВИЋ. — СВЕТОЛИК П. РАНКОВИЋ.

ТРЕЋЕ ИЗДАЊЕ.

БЕОГРАД.
КЊИЖАР ИЗДАВАЧ ГЕЦА КОН.

1 КНЕЗ МИХАЈЛОВА УЛИЦА 1

1922.

КА ПРВОМ ИЗДАЊУ.

Четири књижевне студије у овој свесци чине једну целину: оне говоре о четворици најбољих приповедача из Србије, о онима који су створили сеоску приповетку у нашој књижевности.

Сва четири рада овде се штампају без много измена; оно мало измена што има тиче се малих стилистичких појединости. Студија о Миловану Ђ. Глишићу појавила се прво у *Српском Књижевном Гласнику*, 1905 године, књ. XIV. Лаза К. Лазаревић штампан је прво у *Savremeniku*, летопису Друштва Хрватских Књижевника, 1906 (књ. II. св. V), а одатле је прештампан у *Српском Књижевном Гласнику*, 1906 књ. XVII. Јанко М. Веселиновић изашао је у *Летопису Матице Српске*, 1907 књ. 242. Биографско-књижевни чланак о Свето-лику Ранковићу изашао је 1904 године, као предговор *Сликама из живота* од истога писца, које је издала Српска Књижевна Задруга, као 91 своју књигу.

Уз студије о Глишићу, Веселиновићу и Ранковићу изашле су и библиографије њихових радова, које овде нису унете.

КА ДРУГОМ ИЗДАЊУ.

Ово друго издање разликује се од првога издања само мањим стилетичким изменама.

ПИСЦИ И КЊИГЕ

МИЛОВАН Ђ. ГЛИШИЋ.

Књижевна студија.

У земљи где је признатих и непризнатих генија као на гори листа, и где се јубилеји великих људи једнолико нижу као божји дани у години, траје своје дане један писац који је истински стварао, давао дела од несумњиве вредности, и који, у миру и повучености, поузаборављен, ради своје послове и чека праведнији суд поколења. Милован Ђ. Глишић, ван сваког спора, оснивач је наше сеоске приповетке, и када се говори о тој нашој националној књижевној врсти, цео свет мисли само на Лазу К. Лазаревића и Јанка Васелиновића, који су у ствари ишли већ угаженим стазама. Шира, полукејканска публика држи Павла Марковића-Адамова за неко светило у књижевности, докле за Глишића зна само као писца „смешних“ прича и комада „Подвале“, на коме се у Народном Позоришту, недељом после подне, слатко смеје љубавним

невољама Вула Пупавца. Српска Књижевна Задруга се тек прошле године сетила да постоји неки писац који се зове Милован Ђ. Глишић, пошто је задивила и усрећила својих девет хиљада претплатника прозом Милоша Цветића и Андре Гавриловића. На Академију Глишић не сме ни помислити; Матица Српска га је свега једном наградила; званично признање њега није озарило. Када не би био филозоф и знао цену ствари и вредност речи, он би могао да се горко зажали што му је природа дала здравога разума и образа у добу вашарских реклама и у земљи где наметљиви и грлати отаџествени генији пробијају уши целом свету о својим заслугама, уверавајући да земља постоји помоћу њих и ради њих, траже све и јузимају све.

И то не би била мала заслуга, све и да Глишић није иницијатор целога једнога правца, мајstor у чистоти српскога језика, и један од најбољих прозних писаца нове српске књижевности.

I.

Милован Ђ. Глишић је реалист, и по добу у којем је почeo писати, и по уверењима своје прве младости. Он је у књижевности израз онога стања духовна које је код нас владало почетком седамдесетих година. Не схватити ту струју, значи не схватити пад

романтике и стварања „реализма“ у српској књижевности.

Омладински романтизам био се иссрпао, пао у крајности које су га чиниле немогућим. Цео свет је био сит оне оргије речи и празне сентименталности. Довољно се опевао „ветар са Косова“, заклињало да ће се на пролеће покајати „кости прађедовске“; и од претње да ће „Мујо“ у скоро ићи у Шам и Медину нису се више ни врапци плашили. Нису се више побожно целивале „гусле јаворове“ и заклињало на ханџаре да ће се за род умрети. Вински патриотизам био је изветрео, и почело је природно и неизбежно растрежњавање. Већ се са осмехом гледало на „последње Мохиканце“ Омладинства, који су долазили на скупове и „беседе“ са наццима и у плавим душанкама, и правиле су се досетке на рачун онога младога историчара и приповедача, који је, заогнут бугаркабаницом и са фрулом у руци, озбиљно пролизио кроз стару Господску улицу у Београду.

Још у највећем јеку романтичнога покрета, омладинци из Србије су уносили извесну ноту релативне трезвености. Док су остали опевали близак поход на Призрен, па чак и под зидине Цариграда, они су се дивили Мацинију и учили се либерализму код Лабулеја, имали нарочитих симпатија за Доситеја Обрадовића, истицали потребу политичког преобрађаја Србије, тражили грађан-

ске слободе и практичне реформе. Светозар Марковић је дошао са новим идејама да да јачег израза том уређеном рационалистичком духу србијанском, да са Сен-Симоном каже: да „златно доба“ човечанства треба тражити пред нама, а не за нама, да место проблематичног идеала мртве прошлости истакне потребе живе садашњице и текњу ка бољој будућности.

Реформатори, и Љубен Каравелов и Светозар Марковић, руски су ѡаци, и они упућују цео млађи нараштај на руске писце. Тургенев и Гоголь замењују Хајриха Чокеа и Мавра Јокая; код Чернишевскога, Доброльубова и Писарева траже се идеје и упутства. Покрет је општи, на свима странама. Лаза Лазаревић, сем Фарадија и Гогоља, преводи одломке из романа Чернишевског *Шта да се ради*, и оно што му се допада код руског писца то је што „показује пут којим се долази до благостања друштвеног.“ Светислав Вуловић почиње свој књижевни рад једним чланком у *Раднику*, а Стојан Новаковић преводи из Писарева. *Отечественные Записки и Современикъ*, два гласила „нових људи“ у Русији у рукама су свих ћака београдских, не само великошколаца, но и богослова и академаца. Не само то, но тајно, из руке у руку, круже загранична издања руских револуционара, чувене циришке брошурице, малога формата и микроскопског слога.

Милован Глишић припада том колу, чији је логор тада био у Високој улици, кући број 7. Младо друштво је чврсто, са много вере и одушевљења, нестрпљиво да што пре користи „општој ствари“. Ови строги реалисти и критичари, Базарови који све одричу, који траже свуда оно што је разумно и корисно, који немају доволно презирања за „идеалисте“, сами имају оно безусловно уверење, онај жар својствен свима идеалистичким природама, и они су идеалисти преко своје воље, романтичари социјализма. Духовни вођа је неуморни Светозар Марковић. Сем ћака Велике Школе долазе на тајне састанке и старији, свршени великошколци, и ту се воде дуги разговори како да се „шире начела“. Живе као браћа; обожаваоци побеђене Комуне, они су „у комуни“: све што имају припада свима. Идеал Чернишевског у његовом сугестивном и поштеном роману не избија им из главе: они се заветују да сваки од њих научи по један занат, да не иду у „господу“, но да образују једну комунистичку задругу, која ће бити ћелица будућега друштва заједничкога рада. Један садашњи директор гимназије научио је тада фотографски занат, један други, сад већ покојник, типографски, а било је међу њима и столара и књиговезаца.

Сневало се и фантазовало се, али се није увек добро пролазило. 1872 полиција ухапси Глишића, Живојина Симића и Илију

Коловића, када су испод одела преносили забрањену *Србију на Истоку*. Узети су на испит као бунтовници по занату и агенти Интернационале. Управник вароши, пошто им је од своје стране најодсудније изјавио да никада не пристаје на „комунизам жена“, питao их је: где им је оружје којим су хтели да „убију књаза!“ Млади пропагандисти имали су задовољство да под својим прозорима чују како је ударено двадесет и пет батина Јанку Пурићу, доцнијем народном посланику, због растурања књига Светозара Марковића. Двадесет и пет батина су их мимоишли, али су са двадесет и три дана затвора платили своје кријумчарење „нелегалне литературе“.

Дружина „комунаца“ имала је и своје листове. 1871 издавали су *Враголана*, сатиричан лист где су радили Ђура Јакшић, Љубен Каравелов и Светозар Марковић, у коме се опевала у крви угушена париска Комуна, беде потлаченога радничкога сталежа. И када се није смело ударати од варварске полиције на оне који су били горе, све мржње су се изливале на главе прикосновених и бранилаца омрзнутога поретка, на Матију Бана, химнолепца Султана, „просветитеља Истока“ и бранионаца свију могућних влада, на Ђорђа Малетића, на Др. Розена, сталног правитељственог новинара, на Михаила Ђелешевића, веселог уредника шаљиве „Руже“. Милован Ђ. Глишић, који се раније огледао у дружини

Нади, овде је почeo штампati прве своje сатиричke радове, под подписом „Мехедатај Корчин Ухеључки“, узев име једне личности из романа Сенковског-Брамбеуса, Чудновати доживљаји једне душе, који је на српски, 1862 године, био превео Милан Ђ. Милићевић.

1873 и 1874, дружина има два листа, један шаљив, *Врзино Коло*, и један књижеван, *Преодница*. Занимљива је насловна слика *Врзинога Кола*, невешто израђен, груб дрворез, дело незнанога уметника, који је извесно имао више уверења но разумевања у послу. Нови људи, „мислећи пролетери“, са будацима, моткама и косама, са подигнутом заставом на којој пише: „Слобода, једнакост“, надали се за бирократима, мантијашима и угњетачима, обученим у фракове са цилиндрима и читама, са заставом на којој пише: „новац, звање, слава“. Мрачњаци се дали у дивље бегство; неки од њих су попадали: шешири и чите леже на земљи. Сунце се диже иза планинских врхова. — Књижевни лист звао се *Преодница*, и ту је Ђура Јанковић преводио Хервега, Јован Илић — што може изгледати доста чудновато ономе ко не зна за његове ваздашње симпатије према младима — штампао је, без потписа, свога *Жишку* и *Москву*. Иначе лист је био испуњен мањом преводима из Доброльубова, Шчедрина, неизбежнога Бихнера, Буонаротијевим *Грахом Баబефом* и *Завером Једнаковаца*. У *Врзином*

Колу штампао је Глишић своју сатиричну песму, у народном стилу, *Чудо Пироманско*, а из *Современика* првео *Народнога Борца* од непознатог писца и тако сам испуњавао готово половину свакога броја. Ту је преводио и *Слике Париске*, социалистички роман *Ему* од Швајцера, и ту је изашла прва његова оригинална приповетка *Хоћ на мосту*.

Са целим својим добом, Глишић стоји под руским утицајем. Тургењев и Гоголь су тада били велике књижевне симпатије српске публике. Има, у опште, у руских писаца нечега особитог и интимног што ће Словени увек најбоље моћи разумети и осетити. Сем тога, људима из седамдесетих година допадала се код руских писаца савременост. „Мој предмет била је савременост, писао је Гоголь, мој ум био је свакда наклоњен садашњици“. *Даница* и *Матица*, *Вила* и *Србија*, у добу од 1863 до 1871, доносе цео један низ превода из Тургењева. 1869 излазе на српском његови романи *Оцеви и деца*, *Дан пре и Дим..* Још 1869, у своме предговору *Диму*, Илија Вучетић вели; „У опште може се рећи, да је Иван Тургењев и код нас врло много превађан, добру половину свију његових списка имамо ми већ на српском језику“. У Тургењеву се у то доба можда не воли толико највећи уметник међу свима словенским писцима, колико писац *Ловчевих Записника*, којима је задат један од најтежих удараца „крјепосном праву“, човек који

је много допринео ослобођењу мужика, и који је због своје љубави према слободи морао напустити Русију, „велику тамницу“. Гоголь је у то доба код нас уживао још већи глас. 1864 године, *Даница* га проглашује за „најбољег данашњег руског писца“, а 1865 хвали даровитог списатеља, који из „најпростијег вештства“ може да ствара поетска дела, и чији су јунаци тако верно изнети, да их можемо познати ако их „случајно гди на сокаку сртнемо“. У доба од 1864 до 1871 Гоголь је био обилно превођен по нашим листовима и часописима. У колико су се нове идеје ширile међу српском омладином, у толико је он постајао омиљенији у српској књижевности. Око 1870 године он се није више допадао, као омладинцима из првога тренутка, због његових фантастичних прича и поетских излива, но као штар социјални сатиричар, који је шибао поткупљиву и неваљалу бирократију и лење и глупе сеоске спахије, због оних исмевања целог једног света, који је тако био сличан нашем.¹ Српски превод *Ревизора* био је нека врста агитационе брошуре против бирократскога система у Србији. Гоголь је одмах постао и до данас остао симпатија Глишићева: још 1872 првео је, са Љубомиром Мильковићем, целе његове *Мртве душе*

¹ О тадашњим преводима са руског и о руском утицају на српску књижевност оног времена, в. Јован Скерлић: *Омладина и њена књижевност*. Београд, 1906. Стр. 278—293.

а 1876 и *Тараса Буљбу*. И остали руски писци налазе у њему ревносна преводиоца, и нико више од њега није преводио са рускога језика. 1875 преводи он у *Српским Новинама*, *Обломова*, доцније, сем руских комада Островскога, Немировића Данченка, Сумбатова, Михајева, и *Рат и Мир* и *Крајцерову Сонату* од Лава Толстоја, *Полканове мемоаре* и *Рибаре* од Јејкина.

Руски писци и покрет седамдесетих година ударили су обележје на цео рад Милована Ђ. Глишића. Одвојити га од средине у којој је почeo писати и од утицаја које је тада претрпео, значило би не разумети целу једну страну његовог књижевног рада.

II

Београђани који су пре десет-петнаест година долазили у Народно Позориште се-тиће се једнога малога, свег у бради обраслог господина, у драматуршкој ложи, који се на представама француских водвиља, *По-којног Туинела*, *Нервозних жена* или *Дирана и Дирана*, слатко смејао, дајући команду за смејање, које је заражљиво падало у партер и дизало се на галерије.

Милован Ђ. Глишић, који је тако волео смех, од Ваљева је, из крајева где се воли наругати и подсменити коме но све друго, до расе којој је подсмех послостица, где се

све опршта само не „измотавање“ (реч је нова, београдска и некњижевна, али распростртa и карактеристична). Има у њему онога што и код његових сељака у *Решком зверу*, који се подмигују и искашљују када писар Живан прича о псоглавима и о људима са једним оком на челу, или у *Роги*, где се подгуркују када учитељ ниже крупне стране речи: „Нуто! Нуто! Како се наш учо пући!“ У њега је она особита врста нашега народнога духа непоштовања и подсмеха, који у неколико подсећа на средњевековне француске fabliaux, онога духа који се огледа у причама о поповима и калуђерима, у „подругачицама“ и доскочицама, како су ови или они појили врбу, сејали со, бацали вилама орахе на таван, истезали греду да буде дужа, пре-грштима уносили видело у кућу без прозора, и тако даље.

Свој књижеван рад Глишић почиње исмењавањем људи који буне његову здраву трезвеношт, или оних које његово покоље из политичких разлога не трпи. Његово сатиричко перо прво се вежба у ступцима *Враголана*. Жртва је Вуле Паштрмац, збуњени професор у *Једној популарној физици*, исти онај син јуначког Амиџе, Симе Паштрмца, бојног друга кнеза Милоша, који је из ране младости већма волео јареће печење но сабље и копља, и кога је Ђура Јакшић опевао у песми *Отац и син*. Нарочито су ови млади људи имали на зубу М.

Миловука и његову злосрећну *Стилистику*. Јакшић му је набацио познати епиграм, Светислав Вуловић, у *Раднику*, напао је њена „сервилна правила“, прогласио да „стилистика као наука не вреди ништа“, што је толико раздражило Миловука да је у својој одбрани гневно узвикнуо: како је сва кривица његове књиге што „не мирише на петролеум“. Глишић се био скомио на ту књигу са много духа и фангзије, терапујући до апсурда њене цепидлачке и формалистичке прецепте. Подсмех ту сипа као киша: када се пише, треба истерати из дворишта псе, мачке, ћурке и кокошке, из куће избацити бисаге, варјаче, бакраче и шерпење; за време писања не сме се плјувати, кашљати, шмркati и зевати; не треба леђи но седети; ваља седети на столици а не на пећи, за столом а не под столом; груди треба да буду окренуте столу, а не леђа; глава треба да је над столом а ноге под столом; а не глава под столом а ноге на столу; пише се мастилом а не расолом, пером а не ћускијом, перо мора да је у десној руци а не за силавом као пиштоль; треба се служити само отменим речима, не ваља рећи: „умрети“ но: „оставити љуску“; на kraју писма ред је оставити два прста бела простора, што је личност којој се пише отменија, треба се све ниже потписивати на писму, по потреби и до патоса, па и до по-друма, јер учтивост добро васпитаних људи нема граница.

Глишић не трпи фантасте и фанатике, празнослове и комедијаше, замлате и „нове касапе“, па ма са које стране они долазили. Он никоме не прашта претераност, одсуство осећања смешнога, и подједнако се смеје и Милошу Милојевићу, Дон Кихоту национализма, и Васи Пелагићу, фанатику социјализма, који је у осталом, свој апостолат завршио мучеништвом, достојним свакога поштовања. Милош Милојевић то је онај учени и паметни странац у *Злослутном броју*, који диже плочу са гроба Марјана Ђукића, ћурчије, сав срећан што је нашао старину бар од 2000 година; то је у *Глави шећера* онај професор који од сељака купује за две рубље сврдао, као драгоцен прилог за изучавање народнога живота. Нарочито, то је „Мишмил“ у *Новом Месији*, који налази Србе у Шпанији и Кини, пише мапе и кити их барјачићима, и учи своје непросвећене сувременике: „како је у почетку свијета бог створио само један народ од племена његова, који бјеше лијеп и стасит исто као и он што је, и како је тај насељио цијelu земљу што је под сунцем“. „Нови Месија“, „Месија из земље гушана“, „Полагушић“, то је Васа Пелагић, који је од некадашњега архимандритства и романтичног национализма био донео апсолутан дух и безазленост у уверењима, и целога свога века сачувао извесну меру панславизма и анти-семитизма. Човек из шездесетих година у

њему говори забленутом сељачету: „Видиш, мали, ти си Србин! Ти чуваш овде, у својој земљи, у слободној природи, у чистом зраку под ведрим небом, твоје стадо“. И док у свом грешном егоизму чобанче проводи дане свирајући у фрулицу, пијући студену воду са бистра извора, слушајући умилне тичице у мирисном гају, „наша браћа толико векова стењу у оковима туђинским“. „Ти не разбираш, вели му Месија, каку велику мисију имаш да извршиш?“ Дете само што не удари у плач, а нови пророк продужује: „Наша је света дужност, да сви сложно радимо, да се спремимо и умно и материјално, да будемо готови кад се развије барјак и куцне час...“ После ноте шездесетих,nota седамдесетих година. Месија је срео жандарма, који га подсећа на: власнике, тиране, бирократе, мантијаше, ћифте, изелице, пијанице, крвопије, подлаце, шпијуне, убице, и тако даље! Њега буни она тенећка са „Ж“ на рамену тога представника буржоаскога друштва: за новац утрошен на тенећку могле би се сушити баре, прокопавати канали, подићи народно благо-стање. „Полагушић“ живи сасвим по наче-лима сувремене науке: једе ровита јаја, пије млеко, ради гимнастику, побија главу црном марамом — да му се мисли не разлете, — не да да му се у соби отварају ормани и фијоке, из страха да га промаја не ухвати. Он није од оних библијских мудраца који

светиљку држе под столом, но пуним рукама сеје око себе истине сувремене науке; саветује шегртима да се ране бифтецима и ровитим јајима, да пију добро старо неготинско вино, да се шетају бар по неколико часова дневно, да раде гимнастику, а пред легање да прочитају бар по коју страну његовог *Путовања унакрст око земље*.

Глишић није човек који има много поштовања и према божјој и према царској власти на земљи. Његово *Молебство* не представља Творца и његове угоднике онакве какви се обично сликају на иконама и какви се описују у светим књигама. Поп-Паја, у *Глави шећера*, има обичај кад се напије да пројури на најбешћем ксоју у трку са пуном оканицом на глави; поп Јеротије са Циганима свирачима пева сасвим мрсне песме и „рже за женскињем кад се мало ћевне“. Попу Вујици, у *Ни око шта*, разболело се од грознице петоро прасади. Поп их сатера у свињац, „па удри молитвај, молитвај, и хвала Богу, само је четворо липсало, а оно друго оздравило као да руком однесе“. Другом приликом, поп се убо на глолов трн, табан му се позледио да не може више да иде: „одмах он онако седећки натуче петрахиљ, па читај, а све усркуј, колико га боли, па и ту поможе. Није ни пуне две недеље рамао на штаци, а убодина се огноји и трн сам изађе“.

Власт, бирократија, то су биле нарочите антипатије „петролејаца“ из доба Светозара Марковића. Повика на чиновништво била је општа, а Гогольева сатира показивала је прстом чему и како се треба смејати код поткупљивог, глупог и на све готовог чиновништва. Капетан Максим Сармашевић у *Главашеђера*, сав бесан на оне „лицејце и правнике“ у Београду што хоће „Республику“ и „Комуну“, горко се жали: „Бога ми, ја не знам шта су ти јадни капетани толико најрунили тим људима што пишу у новине и књиге!... Само нека ко замочи перо у мастило, одмах ти ту потегне капетана: те не знам у црвеним јеменијама с реповима; те тур му до земље; те прекрстио ноге на сицаде, те пуши из чибука; те узима мит; а већ нос, главу, врат, трбух и ноге немој ни помињати!“ Ако не плачкају сељаке и иду на руку зеленашима, полицајци су глупи и смешни као њихова браћа у *Ревизору*. Капетан Паја у *Распису* оставио је да изгори цело село, док је у зборнику нашао реч „пожар“ и обавестио се шта закон налаже у таквим случајевима; или за једног бедног мркова, који не вреди више од две рубље, утрошио је десет рубала на само расписивање потерница Писар. Живан у *Решком зверу* хвата по Космају „дивље људе“, и када се да ће за ту ревносну службу добити признање. А већ они мали чиновници који једу

обланде, гађају се лењицима и посипају један другом главе пескаоницом, о њима не вреди говорити! Очевидно је, да Глишић, који је тридесет година провео као савестан чиновник, није имао ботзна какав култ власти и неко особито осећање чиновничке јерархије.

Чиновници код њега пролазе још и које како. Међу њима има и неваљалих, али и поштених, и ако као ноћ глупих, и они прођу још са подсмевком. Али када је реч о зеленашима, интережијама, кајшарима, ћивтама, сеоским дућанцијама, чивитарима, цинџарима, механцијама што пресрећу сељаке на друмовима, свим тим мајсторима у „подвали“, „кајшу“ и „подливању воде“, ту се Глишић више не шали, већ шиба, жигоше, бије, убија каткада. Он нема милости за те гавранове и душегупце, који су се бацили на простога и поверљивога сељака, глобе га, терају у просјаке, трују и разривају цео народни живот. Подвала је јуриш на зеленаше и буџаклијске адвокате, на законите разбојнике по паланкама. Глишић је у Вулу Пупавцу створио живу слику сеоског зеленаша, који ће остати не само као добро успео књижеван тип, но као један књижеван докуменат, као жива илустрација цифара о пропадању сељачком, у оно доба када су те зеленашке отимачине биле тако велике, да је држава морала донети познати закон о „пет дана орања“.

Зеленаш и кајшар у делу Глишићевом свуда зло пролази: или бива изигран, као газда Милун у *Свирачу*, или преварен, као Цинцарин механиција у *Шилу за огњило*, или избивен, као Пупавац у *Злослушном броју*, или чак и убијен, као Угловић у *Глави шећера*. Мржња пишчева на кајшаре не зна за границе: према њима све је допуштено. Титомир и Витомир у *Ни око шта* продају ћир-Трпку његове рођене врљике: нека их имају и право! У *Глави шећера*, Радан доведен до просјачког штапа, убија свога душмана Угловића: посветила се која је ударила, испало које заплакало!

Све те мржње, све те подсмевке у духу су начела ондашњега младога нараштаја. Милован Ђ. Глишић је једно време био као нека врста Гогоља и Шчедрина наших реформатора, и ако није певао њихове племените наде, он је казивао све његове плахе мржње на зло, неправду и глупост. *Глава шећера* у *Отаџбини* морала се мењати и кресати: сувише је „мирисала на петролеум“, како би рекао сиромах Миловук. Али код Глишића тај сатиричан дух и све те мржње нису долазили само отуда што је хтео у приповетке да своди чланке Светозара Марковића. Он је био сељачко дете, он је знао и волео село и сељаке, његова трезвена природа вукла га је да слободним очима посматра средину у којој је живео, и он је био

нешто више но обичан тенденциозан писац, и дао нешто трајније и боље но пролазна дела са тезом, која живе колико злоупотребе једнога доба и страсти једнога поколења.

III

Глишић је човек са села и од села. Варош му се није допадала, изгледала му као једна јама где гмижу бирократи и зеленashi, као паучина где пауци вребају мушкице са села. „Ала је гадна та чаршија!“, вели он искрено у једној својој причи. То је стара мржња сељака на варошко становништво, одјек оне борбе, о којој говори Г. Јован Џвијић, између патриархалне културе наших села и византијско-цинцарске културе наших вароши и варошица. Глишић, и као дете са села и као један од „нових људи“, који су, са Чернишевским, у примитивним облицима сеоског живота видели један виши друштвени облик, имао је за село велику љубав, и најрадије је бирао сељачке мотиве. Већина његових прича дешава се на селу, у ваљевском крају и осоју Космаја.

Од 22 његове приче, 16 су са села, остало из вароши. Романи из варошкога живота, које је 1882 године објављивао, *Црна Униформа*, где се спремао у госте калуђерима, и *Питомац*, где је мислио да продрмуза „господу“, нису никако ни писани. Остало су мале сео-

ске историје, писане без много претенсија, доста просте, али са једним лаким и пријатним хумором, без горчине, без пакости. Обично је то какав смешан догађај који се десио каквом чиновнику или зеленашу. Три четвртине приче чини анегдота, која је врло често истинита и увек занимљива. И то нису измишљане историје! Чернишевски, Учитељ, доказивао је да је „истинска јабука боља но насликана“, и сваком приликом понављао писцима своје школе једну једину одредбу своје анти-естетичарске естетике: не лажите. Глишић црта типове који су постојали и догађаје који су се дешавали, и сем *Прве бразде* и *Тетка-Десе*, све је више или мање захитано из стварног живота. У предговору *Подвале* он вели: „Трудио сам се да изнесем што верније нацртане типове каквих и данас има по нашим паланкама“. *Свирач* је написан према оригиналном уговору између газде и момка, који је писац имао у рукама. *Роѓа* се десила негде у ваљевској Колубари, као што је историју мртвога одације Талета, у *Шетњи и после смрти*, испричао писцу сам члан кварта. У *Глави шећера*, историја оног особитог подмићивања, и Раданова освета, и капетан Максим, који је био отац једног нашег познатијег писца из онога доба, све је сушта, непрeraђена истина. Вуле Пупавац је фотографисан један дућанција из Неменикућа, с којим је перфидни Глишић ловио по Космају, куповао

све што је овај говорио, и једног лепог дана унео га целог у *Подвалу*. Отуда Пупавац има толико рељефа, колико је у исти мах веран и жив, и општи и типски, да је свуда где је комад даван налажен по један Вуле Пупавац, који се љутио на беспослену господу и пискарала „што трговце људе“ „пишу у књиге“. Има наших приповедача који су писали толике приче, где се најзад све своди на једну исту ствар, све се топи у општим цртама и заборавља одмах пошто се прочита. Глишић је знао да одабере добрe анегдоте, да их врло лепо исприча, тако да остају у памети, и увек развлаче уста на смех.

Такозваних озбиљних прича код њега је врло мало: неколико само. *Тетка Деса* је идеализована сељанка, узорна Српкиња, са свим карактеричним врлинама, написана за један женски лист, који је неко време чинио успешну конкуренцију немачким „базарима“. Чувена је неколико пута прештампавана *Прва бразда*, „једна од најбољих приповедака у нашој литератури“, како је рекао Јанко Веселиновић, јесте дирљива прича како је још нејаки Сениadin заорao своју прву бразду, и како се његова весела мајка, сирота удовица, која је јуначки и ваљано одгајила своју децу, зарадовала што се и њој сунце једном насмејало, што је и њено дете дорасло до плуга и почело да „оре као маторац“. У тој топлој

причи, у тој лепој и поштеној сељачкој идили и химни благословеном раду, све је поетско: почев од тепања и суза радости срећне матере, па до поетичних имена личности, Душанке, Јездимира и Јеленка. Сем тих двеју прича, у озбиљне би још ишли и *Задушнице*, историја једне велике и кобне материнске љубави, и *У зао час*, где има нечега мелодрамског: мртви љубавници, сједињени у смрти, гроб Цветков, на који у зимњи сутон пада меки покров снежни, и сеница која тужно цвркуће на сувом грању.

Све друго то је шала, ведра добра шала, где се смеј води само ради смеја, оног Глишићевог добродушног, звучнога смеја, ведрог, срдачног, у основу моралног, јер иде само на рачун варалица и лупежа. У *Рбги*, стари удовац који облеће око једрих сеоских девојака, добија једне ноћи огромну рогу на врат, тако велику да је ни највећи вепар не би могао понети. У *Учителју*, учитељ Милан, да би избегао ревизију, направио се болестан, натерао попа да му молитва, док ревизор није отишао, записавши: „због слабости учитељеве инсам могао прегледати школу“. У *Злослушном броју*, Пупавац срета где се макне класични број двадесет и пет, најзад, опљачкан, преварен, изигран, пада у бару под прозором Милкиним и добије освештани број „врућих“. *Шило за огњило* је сељачка освета грабљивом Цинцарину, који је купио своје рођене

врљике. Свађа око испуњеног букавца, кварење једног старог пријатељства између учитеља Грујиће и попа Вујиће, предмет је приповетке *Ни око шта. У Репком зверу*. Радак хвата у Космају „дивље дете“, одбеглог мајмуна једног београдског Енглса. И *Подвала* и *Два цванџика* су шале које већ двадесет година забављају добру публику, са типовима који су прешли у обичан говор и у пословицу, са речима као: „молим фино“, или „вуна, Кићо!“ које се чују сваки час. Код незлобивог и добро расположеног Глашића свуда се меша шала, ј како што у *Фигаревој свадби* „све се свршује песмама“, тако и код њега, све се зачињава добрым и хигијенским смејом.

Од села је њему остала још једна склоност: љубав за бајке и „страшне приче“. Као и сва сеоска деца, он је волео да слуша јевзовите приче о вампирима, вештицама, здухаћима, вукодлацима и дрекавцима. У дуге зимње вечери, он је крај ватре слушао та причања, не смејући да се окрене из страха да не види пар злих очију у мраку, док је на пољу ветар урликао кроз оголеле вотњаке и забране. А у пролеће сеоска деца су се скупљала око слаткоречивих Ужичана, пуних прича, који су догоили своја стада с брда, да у долини проведу блажу зиму и пре дочекају пролеће са пашом. Та љубав за легенде остала је Глишићу и данас, и једна од његових омиљених књига су Шехерзадине приче у *Хиљаду и једној ноћи*.

Сем те природне склоности, био је и један књижевни утицај. Нико више од Гогольја није утишао на Глишића. Прве приповетке Гогольеве, *Вечери на мајуру близу Дикањке*, јесу украјинске народне приче, пуне ћавола, вила, вукодлака, злих духовна сваке врсте. У осталом, и сам Гоголь ту је био под утицајем Тика, Хофмана и немачких романтичара.

Први Глишићев штампан рад у *Зори* за 1869., „превод с њемачког“ *Страховиша ноћ*, једна је језовита прича. Прва оригинална приповетка његова, *Ноћ на мосту*, као што само име у напред обећава, јесте једна очарана прича, манита оргија сабраних нечастивих, који на реци вриште, јече, пиште, грохују као прасад, врече као козе, ржу као ждребад, играју лудо коло око врбе, гребу ноктима, кезе се, шкљоцају оштрим зубима, шибају реповима по земљи и звуче букагијама. Приповетка *Награисао* опет је једна иста така историја о нечастивима и чинима, онаква какве се причају по качарама и око ракијских казана. У *Глави шећера* уметнута је опширна епизода како је Петар целе ноћи носио букагије од воска, и како га је „црни поп“ терао до саме зоре, док петли нису запевали. После двадесет година је народна прича како се село Зарожје ослободило злога вампира Саве Савановића. Глишић је боље но ико обавештен о сељачкој мађији, и он се тим знањем чисто као и поноси. Благо-

дарећи њему, ми знамо да на вампира треба пузати „салауским марјашем“, да на тамо његов гроб треба доћи са непочишћеним вранцим, глоловим коцем и водом ацијазмом. Знамо да се „змајеве отресине“ налазе крај извора где се змајеви купају, и да наличе на рибљу крљушт, само су чистије и сјајније. Научили смо како се гаси угљевље, како се салива страва, и како у соби једнога врачара има: курјачких зуба, осушених слепих мишева, змијиних свлакова, црних мачкова без белеге. Када град удари, жене треба да стану на праг и довикују удављеним и обешеним који воде облаке: „Ај, Тимотије, ај Јелисије, гони говеда на планину“.

Мало је која прича Глишићева без тога вампирског елемента и мешања нечастивих сила. Неки пут он прича тако озбиљно као да и сам верује. Каткада он то своди на праву меру, и прича са једном пријатном иронијом. Њему је пало у очи да се вампире обично јављају око кућа где су пуни кошеви, или где има младих удовица, и било му је познато да негде у ужичком округу има цела породица која се зове Вампировићи: потомци неког вампира који је за собом оставио сасвим земаљски и опипљив траг. И таква је прича *Брато-Машо*.

Али та склоност за језиве ствари увек му остаје. У *Два цванцика* последњи чин је у капели на гробљу. *Шетња после смрти* је

ноћна проводња једног мртвог одаџије од министарства до механе и капеле. Та љубав за бајке и фантастичне приче врло занимљива је страна код овог трезвеног писца и сатиричара. Откуда је то код њега? Урођени укус, осећање примитивне поезије у тим оргијама маште простих људи? Ко ће то знати! Глишић није једини писац код којега се налазе те непомирљиве противречности, непомирљиве када се свака за себе и са стране гледају, јасне и обичне, када се не заборавља на редовну и природну сложеност свакога живога створа.

Занимљиво је непрестано колико је остало сељачкога код Милована Ђ. Глишића! Он је верно сачувао љубав према сељачком свету, најрадије цртао његов живот, и боље но ико писао његовим језиком. Још у младости, он је гутао народне песме, које је и сам скупљао испод Маљена, бележио из уста једне Фочанке, и штампао у *Даници* за 1872, одакле их је оштампао у засебну књижицу. Народни језик тако је волео, да је прве своје радове штампао јужним наречјем. Богаство које је рођењем добио, он је ревносно увеличавао и доспео је дотле да данас по свој прилици нико боље не зна српски језик од њега. Он се каткада као и размеће тим знањем, и код њега ће се наћи чисто сељачки изрази: чекало, ражањ, узјазбити се, макља,

зијан, рчин, звонац, пармача, межганица, пажант, сврачина. и тако даље. Он се смеје нашем незнашу, и добацује нам: „...ако почем знate шта је оје“. Или овако: „А знate ли ви шта је то рога?“ „Ако сте рођени у околини Дајмака“, што рекао Радоје Домановић, ви ћете то тешко знати, али ту је љубазни писац да вам о томе даде целу једну лекцију, и он ће вам лепо објаснити како треба одсећи ракљасто дрво, пробушити га на најрочитом месту, ударити клин, шта више сазнаћете кад се рога зове клечка, а када љуба. Али — како није непогрешан — и Глишићу ће се десити да му се као свима осталим смртним омакне по какво: „пуче запето стање“ и „опасна опасност“.

На страну то извесно, мало старинско кокетовање са знањем народног, управо сељачког језика, ми немамо писца који је више волео српски језик и толико полагао на његову чистоту као Глишић. Он је поједине романе преводио по два и по три пута; са својим ђачким преводом *Мртвих душа* толико је остао нездовољан да када би имао неких залишних паре, он би по антикварицима куповао старе примерке и бацао их на ломачу. Деси ли му се каткада да у превођењу не нађе праву реч која му треба, он оставља посао и даје се у лов за том речју, која је само једна и коју пошто пото треба наћи, ма где било, у речницима, код пријатеља,

код пролазника, ма у кога! И зато, у овај мах, Милован Ђ. Глишић влада најчиистијим српским језиком. Код других писаца наших има више снаге, више боје и пластичности, више тананости и прелива, али ни код једног није толико чистих народних речи и тако потпуно српска фраза.

IV.

У делу Милована Ђ. Глишића нема много уметности, и ми бисмо је више тражили од једнога писца који би данас писао. Анегдота и дијалог њему су главно, готово све. Та анегдота је занимљива, дијалог је течан, жив, природан, али су личности овлаш оцртане, обележене само по оном што је код њих спољно, махом дијалошким и лексиколошким особинама њиховим. Тако, учитељ у *Роѓи* са страним речима; дуђанција у *Распису* са његовим „равним начином“; зарожански поп у *После деведесет година* са „може, може ја!“, или у *Шестни после смрти* кочијаш Банаћанин са „о мај, господару“, жандар у Црногорац са; „да шћатпе ноћас остат‘, божа ми вјера...“, Цинцарин механиција са: „молем, извол’те, газда“. Писац се нигде не упушта у психолошку анализу; његове личности су и сувише просте и једноставне да би се код њих могло и помишљати на какав мало сложенији унутрашњи живот. Као у народним причама и

песмама, радња тече мирно и обилно; она је главно, готово једино, и даје обележје свему другом.

Чудна је ствар да Милован Ђ. Глишић код шире књижевне публике не ужива онај глас на који има потпуно право. Још 1874 године, на неколико година пре Лазе Лазаревића, на десетак година пре Јанка Веселиновића, он је почeo писати сеоске приповетке. И то не онакве сеоске приповетке, какве је пре њега састављао многоструки Владан Ђорђевић, где сељаци говоре као ћаци на омладинским скуповима, или као оне „прте из народног живота“ Радмила Лазаревића, где сеоски љубавници певају:

Јагодице, невернице,
Судио ти Бог,
Што ми узе пламен душе,
Пламен срца мог.

Он није давао те конвенционалне сељаке, чији тип још ни данас није изумро у нашој књижевности, но наше, србијанске сељаке онакве какви су, окретна духа, неповерљиве, „подвалације“, подругљиве, са неумољивом мржњом на чиновништво, сељаке који изилазе из патриархалног и идиличног доба старих задруга.

Не треба чинити богзна каква истраживања, па уверити се да је Глишић одиста оснивач и сеоске и реалистичке приповетке код нас. Сам Јанко Веселиновић јасно и отво-

рено то каже, причајући како је сам почeo писати: „Узех да читам наше приповедаче. Глишић ми је био најближи. Од свију што сам њима (сељацима) читao Глишића су најрадије слушали и најбоље разумели“.¹ У краткој биографији Глишићевој, Јанко Веселиновић је писао: „Језик којим је писао; хумор којим су писани његови радови; типови што их је сликаo, ситуације и дијалози, све беше до детаља верно. Он одскочи далеко од дотадашњих приповедача што сликаху живот у Србији (Шапчанина, Владана, акишића и др.) и стаде међу прве“.²

Један од најбољих, ако не и најбољи књижевни представник покрета од седамдесетих година, оснивач сеоске и реалистичке приповетке у Србији, ведар, симпатичан, занимљив и честит писац, мајстор у чистом српском језику, преводилац коме скоро нема равна, савестан радник који је за собом оставио дубоко заорану бразду — то је био овај човек којем се дuguје много више признања но што му се данас указује. Једна књижевност може да има писаца који су на већим висинама и пролазе кроза живот са више сјаја и праске, али њен темељ, њену солидност, чине ови здрави, тихи и радни људи, од које је врсте Милован Ђ. Глишић.

¹ Правда, 13 октобра 1904. бр. 43. Писмо са села.

² Неизданная рукопись Янка Веселиновича: Милован Ђ. Глишић. Славянская Извѣстія од 1906.

ЛАЗА К. ЛАЗАРЕВИЋ.

Књижевна студија.

1.

Када је у јесен 1867 Лаза К. Лазаревић дошао у Београд и уписао се на правни факултет Велике Школе, у српској омладини вршио се прелом између раније романтичне, либералне, и сентименталне струје и позитивистичке, демократске и социјалистичке „нове науке“. Место ранијега „кипенjега одушевљења“ и „царовања страсти“ Уједињене Омладине Српске настајало је доба култа разума, социјалне и моралне критике, духовног и друштвеног преображаја.

Лазаревић, једна од оних природа које имају потребу да буду вођене и које кроз живот не могу другаче ићи но у гомили, од првог тренутка прихватио је идеје које су загревале и водиле највећи део београдске великошколске омладине. Он постаје „писар“ „Побрратимства“ и огледа се у научном раду и књижевном раду, онаквом како га је схва-

тало цело то поколење. На седницама „Побратимства“ он чита превод једног чланка израђеног по Дарвину: *Историја домаћих животиња*. Руски језик, језик на којем су проповедали нови апостоли, руски учитељи Чернишевски, Писарев и Добролубов, био је освештани језик „нових људи“, и редак је био наш великошколац који га није знао и жудно читao. И Лазаревић са свом младићком страшћу чига и са уверењем преводи руске популаризаторе природних наука и романописце друштвене реформаторе. Он са руског преводи и штампа у *Матици* за 1870 годину *Историју једне свеће* од енглеског природњака Фарадија. Исто тако он преводи Гогольја, великог узора наших писаца из седамдесетих година, његова *Бавоља послса*, и Писемскога *Женидбу из љубави*. Али од особита је значаја један његов превод из Чернишевскога, великога учитеља ондашње руске и српске омладине. У *Матици* за 1869¹, штампао је Лазаревић свој превод *Особењака*. То није вишта друго до одломак из знаменитога романа Чернишевскога *Шта да се ради*, тог еванђеља „мислећих пролетера“, и то онај део где се црта снажна фигура Рахметова.

Сам избор превода, део који му се нарочито допао, карактеристичан је за идеје

1 Бр. 30, 33, 35

и књижевна схватања и симпатије младога писца. Али је од већег значаја белешка коју Лазаревић додаје свом преводу, и која боље и јасније но ишта показује како је он тада осећао и како је разумевао значај и замашај књижевности. „Ево једног одломка из чувеног романа Чернишевског „Шта да се ради“, пише Лазаревић. Чисто је штета рећи, пред оном публиком која не зна Чернишевског, да је ово роман, кад помислимо на какве је романе наша публика навикла. У њему неманичега што заноси љубице тајанствених прича. Заплет му је врло прост. Чернишевски озбиљно разбистрава помућене појмове и својим читаоцима показује пут којим се долази до друштвенога благостања. Најглавнија друштвена питања заступљена су у њему. Он гледи да удеси живот да се плаћа по заслугама: где се поред једнакога рада неће једном пресипати, а други да скапава од глади. Његови јунаци су људи пуни рачуна, пуни озбиљности и пожртвовања за оно што вреди њима и другима. Чернишевски ствара у овом роману такве људе којима неће првенити образ ни у потоњим вековима“.

Тај млади популаризатор Дарвина, преводилац Гогольја и Чернишевског, тако се одсудно изражавао за „обличителну литературу“, за књижевност која би одговарала, по речима Писарева, на „болна, узнемирена питања времена“, књижевност утилитарну и

примењену, која би била највиши израз „друштвеног самосазнања“ и за друштвене науке била оно што су атласи за географију. Са таквим почетцима у својој књижевној кариери, Лазаревић је обећавао „новог човека“ и „мислећег пролетера“ нашег из седамдесетих година, који би кључ природних тајни тражио код Бихнера, политичку економију учио код Чернишевскога, коме би *Србија на Истоку* Светозара Марковића била еванђеље, који би се у књижевности држао агитаторских упутстава Писарева, од великих писаца једино подносио Гогольја, и то Гогольја писца *Ревизора* и Виктора Ита, и то Ига *Деведесет Треће* и *Јадника*, и који би у српској књижевности постао оно што су средином седамдесетих година били Јаша Томић у поезији и Милован Ђ. Глишић у приповетци.

Од свега тога ништа није било! Лаза К. Лазаревић материјалист, превратник, „одрицатељ“ и „анти-естетичар“ из прве младости, постао је идеалист, консервативан традиционалист, оптимист, и уметник.

II.

Као што врло често бива, нарочито у тренутцима великих и општих духовних покрета, Лаза К. Лазаревић у својој младости дао се завести општом струјом, и усвојио и исповедао идеје које нису биле у његовој

природи. Бујица је била тако јака, да је у то доба „Славјан“ и свештеник Јован Сундечић наводио револуционарне стихове Герцена, Панта Срећковић говорио са катедре Велике школе познијим језиком Васе Пелагића, а ђаци београдске богословије у својој дружини преводили и као исповедника својих душа славили Писарева. Лазаревић је ушао у смелу „војску нових идеја“, не толико из уверења но више следујући своме племенином нагону, оном неодређеном идеализму млада човека од двадесет година, из духовне потребе, најзад, да има нешто јасно и сигурно пред собом, без чега људима слабе воље нема живота. Са њиме се десио исти случај који и са Аркадијем у Тургењевљевим *Оцевима и деци*. Млади Кирсанов је случајем допао у друштво негатора и нихилиста, али без по муке се решио да се ожени и да отпочне живот свог оца, свог деде, својих предака, сит, спокојан и баровит живот рускога племића. Његов друг и ментор Базаров вели му: „Ниси ти створен за наш скитнички, сирори и невесели живот. У теби нема ни држкости, ни злобе, а млада смелост и млад жар није још доста за наш задатак. Ви племићи нисте у стању допрети даље од благороднога гнева; — а то су лудорије... Збогом, сињоре!“

Варошко дете, упалих прсију, болешљив од најранијег детињства, увек одржаван и

кљукан рибљим зејтином, како сам каже у једној од својих аутобиографских прича,¹ повучен, увек на материном крилу или у очевој магази, где жудно чита старе моралне повести, Лазаревић је добио сасвим друго васпитање и створио другу душу но што је требало за једног „одрицатеља“. Увек под утицајем једне брижне и тиранске матере, одрастао у породици где је осећање узајамности било јако развијено, он је као ѡак на страни патио што је далеко од својих, од гнезда у чијој је топлоти одрастао и од кога се никада за дуже време ни телом ни душом, није могао одмаћи.

Какав је у ствари био Лазаревић, шта је чинило основ његова бића, никде се боље не види но у једном знатном делу његових приповедака. Он не само да је редовно сликао догађаје које је својим очима видео и људе које је добро познавао, но је врло често за јунака својих приповедака узимао себе сама, и неколико његових приповедака имају у великој мери аутобиографски карактер. Ако у приповетци *Први пут с оцем на јутрење* још може бити сумње да је писац син караташа Митра, у осталима то је јасно и ван свакога спора. Она недовршена и топла приповетка *Швабица*, прво дело његово, пи-

¹ Приповетке Л. К. Лазаревића, Издање Српске Књижевне Задруге, Београд — Загреб. 1899. Свеска друга. На селу, стр. 168.

сана у облику пријатељских писама, прича једну болну сентименталну историју која се одиста десила, и то њеном писцу, као ѡаку медецинару у Берлину. У њој, иза Мише Маричића лако се опажа Лаза К. Лазаревић.

У две своје овеће и довршене приповетке, у *Вершеру* и *Вешту*, у два одломка из започетих и недовршених приповедака, у *Побрдимима* и *Стојану* и *Илинци*, јавља се једна мутна, бледа личност која се стално зове Јанко. И у томе Јанку Лазаревић није представљао тип образованог Србина из Србије из осамдесетих година, као што се хтело узети, но себе самога, са искреношћу и истинитошћу која се ретко налази код писаца који пишу о себи, и који себе представљају кадкада горе, а најчешће боље но што у ствари јесу. *Швабица* и приповетка о Јанку у тесној су вези. У *Вешту* Јанко, у новој љубавној грозници, сећа се љубави својих младих дана. „Сетих се ње, Каролине! Сетих се кад сам јој главом лежао у крилу на клупи, у дражђанском Великом Врту. Око нас шума и чисте стазе. Као да чујем Лабу, и детао негде кљуца, а у ушима ми зуји, и ја гледам горе, и видим само небо и њу! Сав свет је она, и она сав свет! У грудима ми се нешто све више шири, и одмах се напуни мишљу о њојзи, и опет се шири, све више, све више, и опет је она и само она, што тако силено пуни и распиње моје груди.“

Ја је љубим и на груди стискам, а она затвара очи и сањајући повија се натраг, и предаје се истој слаткој и неодољивој срећној мисли. Ах, како сам тада срећан био, и опет тако „неискусан“ да сам мислио ништа ме од ње раставити не може...“ Али у тим редовима налази се цела *Швабица*, као што је цео *Вертер* у овим сањаријама из прошlostи Јанка у *Ветру*: „После се сетим Маррије, ах, те прве и једино истинске моје љубави! Сећам је се као детета, сећам као жене, али — не моје жене. У какав се мађионични сањиви, срећни поглед склапају оне њене пусте очи. Ех, шта сам тада мислио, шта осећао, шта хтео?“¹

Ко је, какав је то Јанко? Ево га у *Вертеру*: „Обла, бледа лица, које изгледаше свим беззначајно, само што у очима као да се читаше наивност и чежња“. „То беше човек са широким грудима и тесним ципелама“. Његова мека, сањаљачка, пасивна природа одаје његову младост и васпитање, јер он је био „одгајен нежно као девојка“. Његова романтична читања појачала су ту урођену идеалистичку склоност, и он улази у озбиљан живот и зреле године чезнући увек за романским јунаштвом. Распињан нејасним осећањима и незнаним страстима, са хаотичним, магловитим душевним стањем, код њега

се показује „необична превртљивост расположења: час весео до раскалашности, час тужан и суморан, као да сав свет гори...“ У *Ветру* је сав Јанко, онакав какав је у обичном и свакодневном стању: малодушан, слабе воље, роб јаке и заповедничке матере, не знајући ни сам шта хоће ни камо тежи. Оно што биографи причају о Лазаревићу и како је он сам себе приказивао, најзад оно што се даје погодити и одвојити у целом приповедачком његову делу, све се то необично поклапа. Његово дело је лично, субјективно, каткад чак лирско и аутобиографско, и свуда се он показује једна у основу своме идеалистичка, сентиментална природа, покретна и слаба словенска воља, плашљив и несигуран дух, али топла и узбуђена душа. Овај писац, који је убројаван у реалисте, био је сентименталац, који је осећао и казивао *iacrytae rerum*. Он који никако није марио за Немце, и који је употребљавао сваку прилику да исмеје и изобличи немачку сентименталност, био је више но ико од његових књижевних савременика међу српским писцима интимно близак тим истим Немцима и њиховој сентименталности. Узалуд он са презирањем говори о „отрцаним немачким приповеткама“ и „плитким сентименталним љубавима“, и пише целу једну нескладну и не много интелигентну причу против вертеровских „бенастих ламентација на свет“, за-

¹ Приповетке, II. стр. 113.

луд се он прави ладан и паметно сув, — не верујте му! То је Аркадије из *Оцева и деце*. Он игра улогу, или обмањује сама себе. Те „плитке љубави“ испуњују цео његов живот, и те исте „бенастте ламентације“ јесу оно што је најглавније за њега.

Лазаревић који је био образован и паметан човек, и који је као лекар волео и умео себе да анализује и испитује, знао је добро за ту основну црту своје душе, за ту своју сентименталну слабост, за своје женско разнежавање и романтичарске предиспозиције. Он је то видeo и трудио се да не буде такав, угушивао, исмејавао сама себе, тежио уметничкој неосетљивости и неузбудљивости, такозваној „објективности“. То је био исти случај који и са Золом, са Золом који је поред свих својих интелектуалних уверења и натуралистичке догматичности, осећао у себи „вирус романтизма“, и љутито писао: „Ја то знам, и због тога сам бесан“. Тако је и у Лазаревића природа била јача од школе и жеље, и он је остао оно што је био: сентиментална, идеалистичка природа, модернизован романтичар, писац срца који је за срца писао, субјективан и идеалистички реалист.

III.

Главне особине Лазаревићевих приповедака произилазе из тих његових личних осо-

бина. Ретко код кога од наших писаца биографски метод може да буде од толике користи као код њега. Неволја је само што је он тако скоро умро, и што има пуно приватних и породичних ствари о којима ће се моћи слободно писати тек кроз тридесет и четрдесет година.

Једна онако сентиментална, нежна, готово женска природа као што је био Лазаревић није била за духовну охолост, поноситу усамљеност, мрачну злобу и рушилачу дрскост једнога Базарова, човека „који на све гледа са критичке тачке“, и који се, како вели Тургењев, „не клања никаквом ауторитету и не признаје никаква начела, па ма како она била велика, док их не испита“. Лазаревић је исто тако био далеко од самосвести и активног и плодног и достојног индивидуализма модерног човека. Њему, као и свима људима његове природе, требало је ослонца, традиција, конвенција, утврђених истини. Он не излази из уског колосека којим су поколења ишла. Као бршљан који се обавија око старога дуба или античкога стуба, тако и такви људи слабе и пасивне воље не могу живети без ослањања на дорме и традиције.

Од ранога детињства, болешљиво дете привило се уз породицу, једну од оних чврстих, солидно организованих и јако повезаних породица какве се још и данас виђају

у унутрашњости Србије, као остатак старога патриархалнога света који нестаје, и чисто као пркосећи разорном индивидуалистичком духу који све обара и на новим основима ствара. Лазаревић се привио уз ту породицу, и слио своје *ја* у њу, у њеном крилу стекао своје основно, морално и социјално схватање: да је јака породица основ целога друштвеног живота, и да породично осећање треба да влада над свима другим осећањима, да лично *ја* има да се претопи у ту колективну моралну целину. И његов биограф Љубомир Јовановић сасвим је добро уочио и убедљиво доказао да оно што чини главну, управљајућу идеју без мало свих Лазаревићевих приповедака, то је тај готово безусловни и слепи култ породице.

Прва његова приповетка *Швабица*, коју је писао врло рано, као ћак у Берлину, већ моћно изражава ту мисао. Та је приповетка не само без оне позније углажености Лазаревићевих производа, него је штампана и неспремана зи јавност. Али та ужурбаност и сва недотераност даје један утисак више непосредности и искрености, показујући у исти мањ способност писца да представља живот и узнемирену и несигурну душу модерног човека. Цела приповетка је борба између два начела: начела тиранске патриархалности и слободнога индивидуалног стремљења. Млади медецинар заволео је добру, милу, одану,

„Швабицу“ Ану, газдаричину кћер, створење достојно да се воли и да се за њу жртвује. Та љубав није дошла одједном као „удар трома“, но тихо, поступно, са напредујућом спорошћу свих великих и истинских страсти. Једнога дана он се осетио освојен, и како није био простачки заводник сиротих и сентименталних девојака, он се са ужасом запитао: шта сада? И унутарња борба ту почиње. Хоће ли је узети или не? Било је очекивати да ће тај ослобођени дух, будући лекар, модеран човек, ићи за својом главом и за својим срцем. Али не! Духовна покорност, традиција је јача, и он ће погнути главу пред апстракцијом породице.

Његови разлози? Јадни, кукавни! „Шта би рекли моји, пише он побратиму, шта пријатељи, шта напослетку и поглавито ти сам. Прво, није Српкиња, можда ни лепа, сирота, па родбина“. И исти разлози се понављају: „Ја сам Србин, ја имам стару матер, зар које ко („које ко!“ девојка коју воли и која га воли љубављу каква се не срета два пута у животу!) зар које ко да ми смета!“ Он се отима, не дâ се „нечастивом“, исмејава себе и своју „љубаф паклену“, како вели у иронији сумњивог укуса. Дубоко у ноћ, при запаљеној лампи, у мистичном часу осаме када се душе као цветови отварају, он се, као Свети Антоније, бори против искушења, увек бедном софистиком и лажним идејама о дуж-

ности. Ту апсурдну, вређајућу мисао, развија он у једној шетњи са Аном, у пустој алеји мрачнога парка, док се у тишини чуло само шкрипање снега под ногама и манито лупање двају младих срдаца:

„Нисмо ништа говорили. Ја сам мислио на њу и испредао којекакве снове. Замислим себе, моје Ваљево, и њу у њему, и свет, који прича о нама, када прођемо улицом: „гледај га, завртела му памет Швабица“, и моја мати, првених очију, која своје сопствене снахе не разуме, и деца мојих сестара и браће, која се либе доћи мени од како сам довео њу у кућу“. И после свију тих породичних обзира, уских, буржоаских и себичних, долази најзад један једини алтруистички обзир, који може да личи на разлог: „њено вечно осећање усамљености, јер је нико не разуме, и она никога не разуме.“

И најзад породица, целина, била је јача од јединке, и он је оставио Ану, да се унесрећи за цео живот. Он је бацио под ноге своје срце и сломио друго једно, он је скрхао цео свој живот, али је светиња породице победила, он је остао себично слободан: али „слободан као птица којој је запаљено гнездо и подављени птичићи. Ланци су мискинути, али руке су ми узете“ Како смо далеко од Лазаревића београдскога великошколца и преводиоца Чернишевскога који се дивио бунтовним, самосвојним и охолим „но-

вим људима“ рускога писца! Он је постао плашљив, зависан дух, роб речи и апстракција, велико дете, које је остало у страху од брижне и тиранске матере. И то у колико невероватној мери!

Потребно је навести један биографски податак, па разумети тај његов претерани, готово фетишски култ породице, који се у последњој анализи сводио на једну невероватну зависност од матере. Лазаревићев биограф Љубомир Јовановић прича ово о том дугом и великому утицају:

„Мати Лазина, Јелка, прикупи око себе своје „пилиће“ — Лазу и две му сестре (трећа, најстарија сестра била је удана), да их охрани и изведе на пут. Она је била слаба здравља, а још се на њу по смрти Кузмановој оборила велика невоља што јој не-праведном парнициом умало не отеше кућу коју је покојни Кузман озидao; али она је опет снажно понела домаћински терет. За то и за свој успех у томе главну снагу је црпла, главно средство налазила у неисцрпној материнској љубави својој. Тако не само што је успела и сачувала деци очевину, те не дала да осете немаштину, него је још и душу Лазе немирнога, како само може бити немирања дечко крајње осетљиве нарави, умела одбранити од уличне распуштености. Она га је управ тако придобила за кућу, да је преneo на породицу сву своју осетљивост и по-

стao нераздвојни део њен, тако да се доцније својом личношћу губио у њеној целини".¹

Као ћак у Берлину, он се није могао отргнути од тог великог утицаја. Он је матери писао не писма него читаве извештаје о томе шта је радио, с ким је био, обавештавајући је о ономе што она није могла разумевати и што јој одиста није морао казивати.² Своју докторску дисертацију, један врло стручан хемиско-медецински рад, посветио је својој матери.

Та мати је морала бити једна од оних јаких и императивних жена, какве се изузетно, али у снажном облику, јављају у нашем народу, једна од онаквих какве су биле оне које су своја имена давале потомству и породицама, разним Јелићима, Марићима, Станићима и Павићима. Онаква каква је у приповеткама Лазаревићевим, она изгледа и сувише заповедничка, тиранска, и, треба рећи отворено, она је, у основу своме, антипатична. Та мајка у Швабици и Вешту стално подсећа на ону песму Лазаревићева земљака, несрћеног песника Владимира Јовановића, који је опевао своју злу судбу у песми *Материна жртва*.

¹ Приповетке Л. К. Лазаревића. Издање Српске Књижевне Задруге, Свеска I, стр. 1—11.

² Данило А. Живаљевић: *Сећање на Л. К. Лазаревића*. оло, 1901, књ. I, стр. 141.

Ох, животе, несретни и худи,
Где су моје замисли и жуди?
Где су, где су моји снови мили?
У неврат су давно одлетили!
Већ проведох у сети и јаду—
Мануо сам осмехе и наду;
Остао сам тужан, невесео,
Многој сласти морах збогом рећи,
Многих жеља морах се одрећи,
Не могох се никад сретним звати—
Требало је матер послушати.¹

Вештар је прича како је једна мајка угушила и згазила живот свога сина. Јанко се вратио са стране, неожењен, добио је добро место, и мирно, као пуж у Љусци, живи са матером. Он је остао велико и послушно дете, без воље, без свога ja, стално потчињен матери, која се увек труди и успева „да одржи свој ауторитет“. Он је примио не само њену тиранију, но је усвојио све њене уске и стајинске идеје: „Ја сам сасвим ценио назоре своје матере: *свё са светлом* и кад је чему време“. И мало даље он узвикује: „Боже мој, како су биле велике наше матере! Оне су имале *праосновне, чврсте, просте принципе*, који су исписани у сваком буквару; а држали их високо, с поуздањем и с мало кокетним поносом као витез свога доброга скола. Није било никаквога питања ни задатка живота, ма како он био тежак, а да га оне одмах лако и просто не реше. Надапсолутним тешкоћама уздизале су се ви-

¹ Пртице из самачког живота, Београд, 1890, стр. 78—79.

соким и истинским религиозним осећањем.“ У свима његовим приповеткама односиће победу ти строги догматички погледи, та конзервативна сила породице и њених традиција. Са врло малим изузетком, свуда он истиче тај култ породице и апстрактно осећање дужности, које не претреса, но прима и брани са неким готово религиоз им осећањем. *Први пут с оцем на јутрење*, карташ који је био залутао са пута породичне врлине, најзад, после једне драматичне сцене, враћа се на напуштено огњиште. *Школска Икона* јесте идила патриархалног живота на селу: „Поп је био све и сва... Цијело је село било попов спахилук. Заповиједао је кмету, а кмет селу“. И прве стране те приче јесу песничка прослављања тог очинског и теократског деспотизма, а њену језгру чине потмуле борбе између тог идеалног света традиција и ауторитета, који лепо и часно представља тај пастир и владар душа, и новог света, узнемиреног, нездовољног и рушилачког, који оличава мутна и магловита фигура новог учитеља. И писац није нежан према том свету, који се не држи мудrosti: „плети котао како ти и отац“, и који се усушује да мисли својим мозгом и да живи својим животом.

Лазаревић некадашњи негатор и „нови човек“ у младости, у учитељу је хтео да изобличи тај нови, разорни дух, који обара

старе светиње, баца под ноге традиције у којима су нараштаји вековима налазили спокојство и правац живота. Али тај сеоски Луцифер је до крајности нејасан, необјашњив, апстрактан, готово схематичан, као какав зао дух у средњевековним моралитетима. Ко је он, и одакле долази? Шта мисли? Чак му се и име не помиње! И који су ти његови злочини и греси, због којих он навлачи гнев и мржњу иначе питомог Лазаревића? Прво, он није ћеретало и није дружеван, неће да седи и пије ракију с кметом и сеоским котабилитетима. Друго, саветује ковача да не стоји на промаји. Треће, прекорева Павла Ђерића што животињски бије марву. Четврто, наговорио је Јеротија Ковачевића да стару дрвену ралицу замени америчким гвозденим плугом. Одиста, све то се не да назвати злочином, и због таквих се ствари не жигоше један човек! Он неће да иде у цркву и да пева у њој, али у данашњем неверничком свету толико је оних који исто тако мисле и чине, да би се тешко нашло спалишта за све јеретике његове врсте! Тада учитељ је млад, доктринар идеолог, опор, прек, у сваком случају неокретан и неумешан. Он „силази“ и ради у народу са исто онолико метода и успеха колико и Нежданов у *Новини*. Он је пометен и несрћан, зато што је и сувише рано дошао, за то што је као Шилеров маркиз Поза, „суграђанин оних који ће

доћи“. Он није одвратан, као што га је писац хтео преставити и као што су га схватили и жигосали сви наши мизонеисти и старовоље. За њега се дословце може рећи оношто је Тургењев у једном писму писао о свом Базарову из *Оцева и деце*: „Мени се причињава личност мрачна, дивља, велика, до половине израсла из земље, али ипак осуђена да пропадне зато што тек стоји у предворју будућности“.

И у приповетци *На бунару*, исти дух, исти усклик: *у јато, голубе!* Опет глорификација задруге, њеног рада и морала. И ту Анокин осорљив и себичан индивидуализам, који је претио да разори задругу, њен *незадругарски дух*, како би данас рекли кооператори, сломљен је великим моралним ауторитетом старога цеда, који је у једној на мешеној и позоришној сцени умео да грешницу врати у праву веру. У *Вершеру*, писац угушујући глас својега срца, газећи преко својих унутрашњих и тајних симпатија, не да да се двоје љубавника, Јанко и Марија, баце једно другом у наручја, да освоје своју срећу, у пркос бранама црквенога и грађанскога морала. Писац је ту да једним невештим и ни мало виспреним планом апотекара Катанића спасе „светињу брака“ и да очува неоскрвињено огњиште.

У *Вешту*, Јанко је један једини пут до био жељу да дигне главу испод материјског

јарма, да се отргне из баровитог и бесловес ног живота који је водио, да да маха нагомиланим сентименталним силама својим, и да за тренутак проживи *својим* животом. Али ту је мајка, оличење, символ породице која дави, дужности која мрзне и кочи. У тренутку када је хтео да затражи руку лепе и тужне кћери слепога Ђорђа, диже се мајка као Архангело са пламеним мачем, бранећи улаз у царство среће. „Као Црвено Море пред Мојсијем тако се и њена лепа и суха ручица испречи преда мном!“

Код другога писца не би било потребно толико се заустављати на моралним идејама. Код Лазаревића, који је имао педагошких претензија и који је нарочито истицао свој морални догматизам и уска схватања, вљао је рећи колико се таквим идејама стављао ван општега ослободилачког духа својега доба, и колико је постао далек и туђ данашњем нараштају. Ретки су наши писци који су били толики традиционалисти и догматичари као што је био овај природњак, лекар, васпитан у идејама слободе, критике и Запада. Код неког „Србенде“ из шездесетих година, који је слепо веровао да је Запад одиста „труо“ и да одиста постоји нека „српска култура“, који се није макао из Земуна и држao да су народне песме последња реч поезије и етике, код некога од тих заочтилих људи каквих је код нас некада било,

и какви се још ни до данас нису изгубили, на те идеје сажаљиво би се слегло раменима и пошло даље. Али код Лазаревића, који је почeo преводима из Чернишевскога, који се са страшћу бавио природним наукама, који је годинама провео на ведром и паметном Западу, и који, што је врло важно, није био незналица и ограничен човек, код њега тако уске, сиромашне и немодерне идеје зачуђавају, и каткада, — то треба отворено рећи, — и запрепашћују.

Нас буни тај његов морални доктамат, тај уски, насртљиви и нетрпљиви традиционализам и духовна пасивност. Ми не мамо тих старинских предрасуда и предубеђења, ми не примамо тај безусловни и крути морал. Један морал не постоји за све моралне случаје, и ми смо потпуно са хуманим и благородном Енглескињом Цорџем Елијотом, која у своме високом роману *Воденица на Флоси* вели: „Све моралне пресуде остају лажне и празне, ако се не обзиру на особите личне прилике у сваком поједином случају“. Данас се не признају апсурдне и ропске доктрине хришћанског одрицања од свега што чини радост и лепоту у животу, угушивања свега што је лепо и велико у човеку. Друштво постоји ради човека, да се он у њему што потпуније развија, а не живи човек ради апстрактнога друштва. Морал треба да проширује живот, да га чини ин-

тензивнијим и експанзивнијим, а не да га сужава, сиромаши и руши. Напредак нам се данас јавља у што потпунијем ослобођењу личности, на супрот мртвим законима и фарисејским конвенцијама истиче се право свакога на што пунији и слободнији живот, и ми изнад свега ценимо слободу духа и самоуправу савести.

Из тога разлога нама је тако блиска Коштана Борисава Станковића. Да је Лазаревић имао да опише трагичнога Митка, он би од њега или начинио хероја дужности или би пустио на ње све стреле једнога неумољивога моралиста. Станковић је од Митка начинио жртву суворе патриархалне стеге и тираније; Лазаревић, да је око 1880 радио исти предмет, величао би оне „праосновне, чврсте, просте принципе“, који су друштву не темељ но гвоздени обруч што свакога стеже и убија; он би у оној несносној и понижавајућој патриархалној тиранији величао духовну извесност и моралну заклонитост јединке, која је постала сен и изгубила се. Станковић, око 1900 године, са оним својим снажним лирским темпераментом, устао је против тог тврдог, душевубилачког моралног апсолутизма, тог тешког и страшног робовања моралним докмама, и нашао плахе и болне и поетичне речи протеста за слободан, за срећан живот јединке која хоће да живи и цвета. И зато нам је Станковић тако бли-

зак, његово дело толико нам каже, и зато нас Лазаревић нешто подсећа на наше старе писце који су писали повјести за богобојажљиву јуност, и зато нам је и тако далек и свакога дана нам све даљи бива.

IV.

Француски натуралисти, пессимисти по своме погледу на свет, поставили су себи аксиому: *grattez l'homme et vous trouverez la bête*. Лазаревић, оптимист какав се ретко сусреће у данашњој реалистичкој и аналитичној књижевности, као да је пошао са обратног гледишта: разгребите човека и ви ћете наћи на анђела.

Са малим изузетком све његове приче имају тај општи оптимистички карактер. Човек је од природе добар, рођен добар, он може скренути са пута те своје урођене доброте и добродетељи, али на дну срца свакога, па и најгорег грешника, тиња свети пламен добра. Треба нежне и веште руке, добрих и благих речи, па да се зло из корена ишчупа, да се грешник препороди и да се анђело јави у човеку у свемном сјају и љиљанској белини. Лазаревићеве приче нам у главном показују нагле и спасоносне конверзије заблуделих грешника, које људи од добра, лепом предиком или вешто удешеном сценом, враћају на пут врлине.

У Први иуш с оцем на јутрење: Митар, пошто је упропастио готово све што је имао, хоће да се убије. Већ је подигао пиштолј, али ево где долази анђео хранитељ његов и његове деце, добри дух, заштитник његова дома. Једна сцена од позоришнога ефекта, један дијалог који зауставља и спасава грешника, и она га излечена и препорођена води да види децу: „Управо њих двоје ступају преко прага, а на цркви грунуше звона на јутрење. Громко се разлежу кроза тиху ноћ, и потреса се душа хришћанска. И као талас сухо грање, тако њихов звук односи болу и печал, кида узе таштине, а скрушену душу разговара се с небом... Сине! устани да идемо у цркву!...“ После такве сцене одиста није остајало ништа друго до мирис тамњана и хвалбена песма: Слава Богу на висини!

У Школској Икони, попова кћи Мара од бегла је са „човеком некрштеним“, оним злосрећним учитељем што неће да пева за певницом. Ади она иде само до ивице пропasti. У последњем часу враћа се дома, у класичном оделу и у ставу свих покајница у романима: „блиједа као смрт, убијена кишом и временом, сва мокра, а расплетене јој косе паде низ плећа“. И она пада на колена пред оцем светитељем, и добија опроштај.

У добри час хајдуци: Живко не да своју сестру за Тиму, којега не може да трпи, јер је „Швабо“. А најбољи докази да је он оди-

ста „Швабо“ ови су; Тима слави светога Мрату, не уме да кацише укрсти као ми, него иде као богаљ, најзад, он не жање жито спром него косом. Али у тај час, у добри час, долазе хајдуци, и Тима који је исто тако случајно био око Живкове куће, хвата хајдуке и показује српско срце и српску песницу. Он за похвatanе хајдуке добија од власти уцену и од Живка Станију. Свршетак, на вашару под шатром. Живко хвали свога зета: „Овај ће ъидо за голу сабљу ухватити!... Јакако!... Није се родио онај који ће се с њим у коштац ухватити. Нема ту... него... прави Србенда! Јакако!... — У приповетци *На бунару* стари ћедо ће вешто и лепо сломити упорност и бес, „пасјалук“ Аноке, која је хтела кућу да раскопа. Од једном, за један час, од фурије постаје јагње. Она плаче, он плаче, цела задруга плаче од среће и милоште. Писац, само што му сузе не ударе на очи; „Људи! истина је, да се и небо неких пута чисто осмејкује и радује. Двоножац га гледа; шири руке, те му звезда пече под леву сису, и душа се као невидљиви тамњан пење и везује за небесно кубе. — Јес' бога ми!“

У *Вертеру* је Јанко на прагу греха, и то каквог душегубног греха: „не прељубу сотори!“ Марија је ноћу, као утвара у сну, у белој хаљини, дошла у собу његову, нагла се над њим и једва чујно и болно прошаптала му: „Што си тужан? А он без даха: „Волим

те“. Али даље не, и не дао Бог! Младен, муж, и апотекар Катанић, виспреним исмевањем Гетеовог *Вертера* убијају у клици ту грозну љубав. Јанко при чаши вина даје се лако убедити да је Вертер, његов песнички идеал и друг по љубавним страдањима, „обично јуне“, да је његова љубав болесна фантазија и злочино скривављење једнога поштенога брака, и он одлази у свет са „слатким осећањем часнога живота“. На крају, идила: жена се опет приљубила мужу, он је љуби и показује јој Марс, „који бљешташе свом својом првоном светлошћу и трепташе чисто намигујући на ово доле што се зове бура у срцу“. И звезде „као двоструком снагом да засветле тако силно, па опет тако помирљиво и тихо“.

Како се пуст, диваљ и напуштен деран даје преломити и постати миран, радан и богобојажљив грађанин, који плаћа богу божје а цару царево? Тај педагошки проблем занимао је писца, и он га разрађује у недовршеној слици *Вучко* и у академској причи *Он зна све*. Вучко је излечен, и све се свршава сузама од радости и облигатном свадбом, љубљењима, грљењима, изливима среће и доброте, док цигански бубањ грми да уши заглуну.

И као што чине сви морализаторски писци, Лазаревић се не задовољава да добро триумфује и да се врлина награђује. Порок мора да буде кажњен, и грешници да осете

казну још на овом свету. Лепу и хармоничну причу *Први пут с оцем на јутрење* он завршује једним потпуно нескладним конвенционалним уступком рђавом укусу лицемерних „лепих душа“ и обичне публике. Ваља казнити једнога од главних коцкара, Перу Зеленбаћа, који је, више но ико, Митра, оца породице, гурао у пропаст: „Кад сам лане ишао у Београд по јесап, видео сам у Топчидеру Перу Зеленбаћа у робијашким хаљинама. — Туца камен!„ То су последње речи приповетке! Исто тако и у *Школској Икони*. Није доволно што се Мара покајала. Њен заводник, као што то мора бити у једној морално-побожној причи, има да плати. Учитељ се у Београду оженио са „неком што прави шешире“. И он се раставља са том женом јер га она тужи да је бије и злоставља. „Неће он, сељаче, никад среће имати“. Наравно!

Велика је била потреба код Лазаревића да све удешава и намешта и да тражи мелодраматичне свршетке, оно његово: *у добри час!* Има његових лепих реалистичких приповедака, које се ради његових моралних догма, из потребе за придиковањем, свршују као роман-подлистак, или као старинска мелодрама. У том погледу ништа није карактеристичније но његова само започета приповетка *Секција*. Предмет је занимљив и необично погодан за једну добру реалистичку приповетку. Сељак Станоје убио је Видака.

Власт наређује секцију, која се и врши. Али једна законска формалност секције није испуњена: протокол није потписао указни чиновник него практикант. И суд наређује нову секцију. Када је писар Илија дошао у село да ископа мртваца, син се усротиви, и у гневу убије писара. Цео тај сукоб између старих народних веровања и бирократских формалности је од ретког интереса. Али Лазаревићу то није било доста. Њему је изгледало да је то све мало, неважно, незанимљиво, недрамско. Ево шта је он нашао да треба додати, како треба развити и завршити приповетку.

Удовица се Илијина са шесторо деце грди злопати, после несреће која их је снашла. Често остану без најпотребнијих намирница.

На Бадње вече седе они невесели, без игде ичега у кући за празник, кад најстарији синчић чује неко шушкање на вратима. Зачуде се, отворе — и нађу на прагу уређену печеницу и друго чим ће дочекати Божић. На свему томе беше хартица с речима: „Молите се за мене“. То је био поклон Живанов, који, пошто је ваљда издржао казну, тражи од њих, морен грижом савести, да се моле за његову душу. Они доиста не штеде благослова непознатом добротвору, замишљајући да је то неки друг покојног Илије. За Живана не чују они никад ништа.

Он их међутим није ни даље заборављао, те се с његовом помоћу деца подигну и одрасту. Али како не знају чија рука то ради, у њиховим душама не слаби старо осећање према очеву крвнику, те ће једна прилика донети: и Илијин син убија

Живана, очева убицу а добротвора свога и своје породице...¹

И тако једна добро започета реалистичка прича, преко сентименталне божићне приче за добру децу, прелази у мелодраму и криминалан роман у подлиску вечерњих листова.

Лазаревић је и по својој идеалистичкој природи и по вольном оптимизму био припремљен да пише ружичасте идеализације. Он је са љубављу идеализовао српско село и варош, онакве какви су били у доба ње гова детињства, у току шездесетих година прошлога века. *На бунару, Школска Икона*, дају идеалну слику старога, још патриархалнога села и задруге. И ако је био варошко дете, Лазаревић је, као што је и данас готово редовно код варошана у Србији, имао блиских рођака на селу, у живописном шабачком Псцерју, где је често ишао и проводио читаве недеље. У одломку *На селу* прича како се као дете отимао од вароши, ишао с радошћу на село, и ту је, како сам вели, „проводио можда најсрећније своје дане“. То село из лепих детињских успомена, село празнично и умивено, спокојно, срећно, он је запамтио, и волео да прича његову идличност. У приповетци *Он зна све* он је дао идилу српске варошке буржоазије, радне, чврсте, штедљиве и моралне. „Ах, вели

¹ Приповетке, књ. II. стр. 191—192.

Илинка, не знаш ти још ове наше људе! То ти не стаје ни дан ни ноћ! Они не спавају, и не седају, већ посрђу с носа на уста и с уста на нос; с ногу једу... И опет свуда стигну и знају кад је чему време и прилика“. У томе своме оптимизму и потреби за идеализације људи и читавих средина и тренутака, он је остао оно велико дете, које је са страхопоштовањем волело своју матер и увек се дало водити њоме. Он је волео лепе приче и лепе душе, бојао се да истини и злу гледа у очи, и од грубости и ругоба живота заклањао се идеалима, традицијама и самообманама. Лазаревић је најбоља потврда за књижевну идеју да писац не види стварност онакву каква је она, но онакву какав је он, и да је уметност „стварност виђена кроз призму једног темперамента.“ Он је окретао очи да не види рђаве људе, и ако их је каткада цртао то је с тога да јаче истакне лепоту и снагу онога што је добро и лепо у свету. Он није хтео да види оно наше село начето, разривено, сељаке посрнуле под теретом великих намета, у борби са сировим властима, са зеленашима и са злим годинама. За њега нису постојали паланачки кајишари, пијавице који немилостиво сишу сељака и разоравају живот народни. Његово село није село *Сеоске Механе Радоја Домановића*, а његова варош није варош *Подвале Милована Ђ. Глишића*. Он је писао у

једном сталном ружичастом расположењу, љушкан у својим песничким илузијама, као у неком лепом полу-сну, док је поред њега протицала мутна и плаха река стварнога живота.

И зато његове приповетке не иду у прави, искрени реализам. Добрим делом то као да је писано за младе девојке и за школске читанке. Причу *Он зна све* могла би као своју агитациону књигу издати Трговачка Омладина, *Школску Икону* — Свештеничко Удружење, *На бунару* — Савез Земљорадничких Задруга, а *У добри час хајдуци* — Друштво Светога Саве или Коло Српских Сестара. Све је то јако добронамерно и поучно, али је морална тенденција знатно оштетила стварност и истину. То је живописно казано, лепо удешено, пријатно за читање, али то није оно што се данас тражи од једног модерног реалистичког приповедача.

V.

Лазаревићеве моралне идеје нам изглеђају архаичне; његов оптимизам нам изгледа наиван. Али у накнаду за све то, он је, ако не велики уметник, а оно свакако велики вештак, и његов значај за српску приповетку исти је онај који је за српску поезију значај Вojислава Ј. Илића. Обојица су почели писати од прилике у исто доба, око 1880 го-

дине, обојица уносе у српску књижевност више уметности, обојица на својим пољима знатно усавршују дотле занемарену форму, и обоје, у приповетци и поезији, означују велики и неоспоран напредак.

Лазаревић се, у приказивању личности, у главном, држао стварности. Три његове овеће приповетке, *Швабица*, *Вертер* и *Вештар*, јесу моралне аутобиографије. Ту писац прича своје сентименталне доживљаје, и те приче имају карактер моралних аутопсија. (Та реч није неумесна, када је реч о једном лекару и писцу, који се у својој професији навикао на анализу). Он је, као што то обично раде реалисти, отвореним очима посматрао и бележио живот и људе које је сусретао. У његовим посмртним белешкама нађен је велики број тих људских докумената, ухваћених типова, сцена, покрета, фраза и речи, који су, комбиновани, требали да уђу у приповетке. Лазаревић је у своје дело уносио живе личности. Њему се дешавало да једну исту личност унесе у две приповетке: тако, на пример, *Маринка магацију*, који се јавља у *Све ће то народ позлатити* и у *Он зна све*. Каткада једна иста појединост, коју је писац доживео, понавља се у две разне приповетке. Тако у *Швабици* Маричић описује један сан: „У исти пар точак од кола хтеде да ми прегази стопалу, ја тргнем ногу и лупим гла-

вом о кревет¹. У приповетци *У добри час хајдуци*, опет иста појединост: „У тај пар точак од кола управо на мени преко стопала! Ја се тргнем, лупим главом о кревет, и сан ми се поново разби“².

И зато што су мањом снимљене из живота, што су из живота пренете у књигу, његове личности имају ретку рељефност. Крупним, општим, али маркантним и јаким потезима, он оцрта личност која добија израз, боју, пружа пуну илузију живота. Као је оцртан шабачки трговац у *Први пут с оцем на јутрење!* „Дође њима још некакав Перо Зеленбаћ, некакав свињарски трговац, који, веле, „ради с Пештом“. Бркове ушиљио, косу острог разделио, а зулуфе пустио чак до јагодица. Дебео у лицу, шишак у телу: искривио некакав шеширић, а преко прслука златан ланац; исти онакав какав је пре бабо имао. На руци му некакав прстен. Гега се кад иде, све се смеши оним малим, као јед зеленим очима, да те некакав страх ухвати као од совуљаге“. Такав је Благоје казаница у *Све ће то народ позлатити*, такав Живко у приповетци *У добри час хајдуци*. То је оно што је Алфонс Доде називао *la littérature debout*: не књижевне фикције и

¹ Приповетке, књ. I, стр. 35.

² Приповетке књ. I, стр. 152.

прилике без живота, не животом задахијуте, на ноге дигнуте личности.

Поред те ретке способности да ствара изразите личности, Лазаревић је у великој мери имао драмски таленат. Кадакада та његова сценична вештина и сувише се даје видети, али врло често он прича тако живо, организује, склапа причу, развија догађаје, прави заплете и расплете тако умешно, тако драмски, да се мора зажалити што те своје изузетне способности није огледао у драми. Тако, на пример, она сцена у *Вертеру*, када су се Јанко и поручник Васиљевић сукобили, и када их је бригадир Вељко развадио.

Дијалог је код Лазаревића увек лак, природан, гладак, течан. Деси се кадакада да сељак, који прича догађаје *Школске Иконе*, говори о „нимбу“ и помиње „сентименталност“, али то је само случајно. Иначе је Лазаревић у том погледу беспрекоран. Његови разговори сељака тако су тачни, реалистички и прави сељачки, да их је могао слободно потписивати Јанко Веселиновић.

По свој прилици од руских реалистичких писаца, које је са љубављу и коришћу читao, остало му је тачно схватање да се описи најбоље раде мозаички, да најјачи утисак чине добро уочене, одабране и поређане ситне појединости. Има код њега описа тако опширних, и са толико појединости да опомињу на извесне стране Балзака. Такве су

му две стране описа, у *Баби-Вујки*, куће и собе старице, са инвентаром свега што се налазило, и са брижљивим назначењем у каквом се стању све налазило. Само један део тога описа: „На том орману беше неколико шољица за каву, половина с одваљеним дршкама, друга половина испрепуцана. Даље један старински послужавник, са сасвим истром slikom која као да представља девојку с дигнутом чашом у вис. Пред тим служавничком који је уз зид наслоњен, стајаше суд за слатко, од црвеног стаклета, и две чаше, једна крњава друга читава са натписом: „наздравље“! У шољицама позабадана вајкалаша ускршња јаја, у једној парченце нафоре, а у једној две игле с калемом свилених конаца. Покрај тога стоји поређано: једна крушка од сапуна, две праве дуње, труле на оној страни до даске, једно стакло од медицине, један свећњак са жутим мумаказама, две празне и једна пуна кутија палидрвача и један чибук“. И тако још читаве две стране!

Најзад, Лазаревић је био стилист. Он је имао књижевног образовања, читao је, лагао и савесно писао, имао више списатељских скрупула но остали српски писци његова времена, и зато су његове ствари знатно писменије, књижевније, угlaђеније но што су остали радови српске прозе онога времена. Каткада, у тој тежњи за живописним

фигуративним стилом, он ће чинити нескладне фигуре и разне чудноватости стила. У *Вешту*, у приповетци коју је иначе дуго и пажљиво радио, на коју је много полагао и држао је својом најбољом стварју, има на једној страни оваквих чудних ствари: „Моје рањено срце поче клеџати и најзад покушавати да се поштапа на језик“... Мало даље: „Згазим своје срце као *shapeau-clapue*“ Затим: „Тада се из његовог као стакла мртвог ока откачи *atom* леденог очајања, и као лавина падаше све сиљније и огромније на ниже“...¹ Мало даље, има овако необично поређење: „Лакше, лакше младићу! Ти си видео доста очију из којих су севале мало оштрије стреле, али твоја *parischi uštirjkana košulja* чувала је твоје нежно срце“.²

Таквих омашака стила дало би се још доста извести код овога иначе пажљивог и савесног стилиста, и то не у одломцима који нису били готови за штампу, но у свршеним делима, на којима је дуго и брижљиво радио.

VI.

Мали је број српских писаца који су дочекани са толико одушевљења и који су

¹ Приповетке, књ. II, стр. 103.

² Приповетке, књ. II, стр. 106.

за живота тако величани и узношени. Када се он јавио, 1879, два српска приповедача, Ђура Јакшић и Стјепан Митров Љубиша били су мртви. Јаков Игњатовић се био одао сасвим на политику, и то на рђаву и непопуларну политику. Лазаревић је одиста донео нешто ново, нарочито нешто што је више чинило утисак модерне уметности на ранији књижевни производи српски исте врсте, и он је од првог корака поздрављен са „осана“ и дигнут готово као ни један српски писац пре њега.

После првих његових приповедака, *Отаџбина*, чија је реч тада била одлучујућа у српској књижевности, назвала га је „српским Тургењевом“. Када се 1886 појавила његова збирка *Шест приповедака*, приповедач Павле Марковић-Адамов поздравио га је у *Стражилову* овим дитирамбима:

Радујте се сви који сте икада замочили перо да напишете какву приповетку, или слику и прилику из српскога живота.

Капе доле ви, који у гњилом нераду, замерате како нам је књижевност траљава: Поклоните се сви који у страначком трвењу презириво гледате многога, који није написао ни једног уводног чланка у листовима! Пазите се сви, који с пером у руци блудите у мраку, па тражите узорна, или можда мислите да сте сами себи то.

Ево вам га!

Јован Храниловић проглашавао је Лазаревића „краљем међу српско-хрватским пе-

сницима приповедачима“ Други један хрватски писац тврдио је да је *На бунару* „лепша, природнија и умиљатија приповетка, но што је *Укроћена Городад* драма.“ Др. Милан Савић налазио је да светска књижевност има свега три писца, који су у „мањим приповеткама специфички психолошке врсте постигли врхунац“, а то су Тургењев, Брет Харт и Лаза К. Лазаревић. Владан Ђорђевић величао је мртвог Лазаревића: „његова душа, оличена у његовим делима, живеће докле траје људске писмености и одушевљаваће за све што је лепо и узвищено, све потоње генерације свију народа.“ Једно опште место српске књижевне критике било је, и данас јесте, да је Лазаревић „ненадмашни великан у српској приповетци“ како вели његов биограф Љубомир Јовановић. Кад гоđ се хтело да се српска књижевност добро представи на страни, увек се одабирао и преводио Лазаревић, и отуда је он толико превођен на немачки, француски, талијански, руски, чешки, пољски, словеначки, бугарски, и на друге језике.

Али и овде је један од честих случаја у историји српске књижевности: да глас који писац ужива не одговара његовом стварном таленту и правој вредности. Лаза Лазаревић не причињава нам се данас више оно што је изгледао у добу од 1880 до 1890 године. Данас више није могућ онај велики

ентузијазам за њега, и данас мора да се чини више но једна ограда. Оне некадашње похвале изгледају неумерене и претеране. Ако је ико, оцењујући Лазаревића, казао истину, то је Љубомир Недић, чији је суд иначе тако често нетачан. У почетку започете, тек ојртане своје студије о Лазаревићу, он овако одсечно и тачно вели: „Чиме се Лаза К. Лазаревић одликује од других приповедача српских, то није толико својим даром колико својом вештином“.¹

И доиста, Лазаревић данас изгледа оно што Французи називају *faiseur* и *metteur en scène*. Он је врло вешт, књижевно образован и спремљен писац, способан да складно, драмски представи људе и исприча догађаје. Он има особито лаку руку, у њега је живо осећање лепоте и склада и ретка способност да дâ сразмере. Он пише књижевније, чистије, уметничкије но остали његови савременици, и за напредак у форми у нашој прози он је оно што је Војислав Илић у поезији. Он је писац најскладнијих и најлепших српских прича, без којих неће бити ни једна антологија српске књижевности. *Први пуш с оцем на јутрење*, *У добри час хајдуци* и *Све ће то народ позлатити*. Он је био један од оних који су дигли и унапредили српску приповетку, која је данас

¹ Л. К. Лазаревић, Српски Књижевни Гласник, 1904 књ. XIII, стр. 36.

постала најразвијенији и најбољи род српске књижевности. Али његов таленат није тако снажан и тако обilan као што се то мислило и писало. Он је сам осећао колико има претераности у похвалама којима су га обасипали, он се под тим цвећем и у том миришу гушио, увиђао да не може дати оно што се од њега очекује, и престао писати, или писао мало, мање но у почетку свога рада.

Он се служио реалистичном методом, успео да врло лепо и врло живописно прикаже неколико типова и средина, али он није био прави реалист. Он је зато био и сувише субјективан, и са пуно разлога писао је хрватски критичар Др. Миливоје Шрепел да су *Шест приповедака* шест прича „пишчеве душе.“ Лазаревићева мека, нежна душа, његов урођени оптимизам, његове уске идеје и традиционализам, нашли су пуно израза у његовом делу, и он је писао или сентименталне аутобиографије, или идиле сеоске задруге и варошке буржоазије. Својим застарелим идејама, својом болешљивом сентименталношћу, својим склоностима за мелодраму и бинске ефekte, он је добрим делом везан за старију, идеалистичку, омладинску школу, и више но једанпут он подсећа на Милорада П. Шапчанина, који је иначе имао знатнога утицаја на ње и коме је посветио својих *Шест*

приповедака.¹ И када се већ хоће поверење, Лазаревић не подсећа толико на Тургењева, великог, савршеног, неупоредивог Тургењева; његове полу-реалистичке, оптимистичке, моралне повести, подсећају много више на два француска писца његова доба, његова темперамента и његове вредности: на Октава Фејеа и Виктора Шербилија.

ЈАНКО М. ВЕСЕЛИНОВИЋ.

Књижевна студија.

I.

Тешко оболео, повучен у своје родно место, на неколико месеца пред смрт, Јанко Веселиновић је пао на добру мисао да опише прве године својега учитељевања, које су у исти мах биле и прве године његовог књижевнога рада. Тако је он, у јесен 1904, написао своја *Писма са села*, где је дао важних и занимљивих података о приликама у којима је почeo писати, о узорима којих се при писању држао, о тешкоћама које је имао савладати док је избио на прави пут.

После четири разреда гимназије свршена у Шапцу, и после године дана пробављене у београдској Учитељској Школи, Веселиновић 1880 године дође у Свилајнуву, за привременога учитеља десете класе, а са месечном платом од четрдесет и два динара. Врло млад и не знајући ништа од живота, пао је он у једно непознато место и у посао који

¹ „И код Лазе К. Лазаревића опажа се добротворни уплив најближе му околине. Он је одрастao у кући зета свога, песника Милорада П. Шапчанина, те нећемо тако рђаво судити, ако Шапчанину упишемо у заслугу, што је нашао и неговој красни дар шура свог“ Др. Милан Савић, *Летопис Матице српске*, 1886, књ. 147, стр. 137.

му је био сасвим нов. Досада, дуго време били су терет и опасност за његову младу душу и жив дух, и он је морао тражити начина да што лакше подноси самоћу и чамотињу.

Прва мисао морала је бити: књиге. Али њих је било мало, две или три, давно прочитане и често прелиставане. Млади учитељ, сеоско дете, са урођеном љубављу према сељацима, са демократским осећањима које је донео из Београда, где су нова начела била захватила целу омладину и где се сматрало као највећа дужност „одлажење у народ“, морао се врло брзо зближити са добрым и простим људима, међу које су га удеси „интереси државне службе“ бацили, и чији је суграђанин, саветник и пријатељ постао.

Млади уча, отворен, дружеван, добар и весео момак, постао је сталан походилац свију села, прела, слава, преслава, свадби и крштења, налазећи поезије и лепоте у томе животу, радознало слушајући лепе песме и легенде народне. Сељаци њега занимају, али и он њих уме да занима. Из Шапца набавља песмарице и књиге, — по свој прилици и по који број *Самоуправе* и *Радника*, — и у зимским ноћима, „дугим као царева година“, крај велике ватре која весело букти у „кући“, чита старцима и младежи, који гутају жељно сваку реч. „Трудио сам се свим силама, пише Веселиновић, да и они осете оно што је лепо

у песми и причи; и кад би им се отео узвик одушевљења или омакла суза, ја бих тада осећао тако задовољство као да сам их ја изазвао“.

„У осталом, то је ласкало мојој таштини. Пошто су они били *мој свет*, ја сам био просто задовољан што сам томе *своме свету* био „учен“ човек и мудра глава. Потпуном вером у моју ученост прилазили су ми они, тражили савета и обавештења; а ја сам се са свом снагом трудио да се обавестим о оном што не знам, па да обавестим онога што обавештења тражи“.

Тако је било целе зиме. „А кад минуше дуге ноћи те настадоше дани пољских радова; кад се тамо на њивама и пољима заорила песма копача и жетелаци, тада ја сам сеђах у својој школи и слушах те песме; а оне некако чаробно пленише и моју душу и моју мисао. Ја осећам како сам сав тамо, међу њима, како на мени нема ниједнога рибића који није њихов. И онда ми дође жеља да то што осећам кажем свима: и њима и свакоме“.¹

Али то је било лакше хтети него учинити. И млади учитељ, који за кратко време у школи није могао много научити, и који је у опште мало читao, при првом покушају је осетио да се за књижевни рад тражи више

¹ *Правда*, 1904. бр. 43. *Писма са села*, Шесто писмо.

од набујалих осећања и добре воље. Он који је доцније тако лако, брзо и обилно писао, који је за једно вече, тако рећи једним потезом пера, био у стању написати целу једну овећу приповетку, у почетку свога књижевнога рада, када је кушао своју снагу и тражио свој пут, осећао је праве порођајне муке, познао све трудне напоре савесног почетништва. По читаве вечери стављао је на хартију своја опажања и утиске, додавао, мењао, започињао, брисао, цепао и најзад падао у немоћно очајање. „Ја сам хтео да из оних врста бије живот, а оно место њега само речи“.

Он тада увиђа да књижевност није само добра воља и таленат, но добрым делом и занат, који се учи, трудом и угледањем, као и сваки други занат. Он се тада одлучује да чита, да види како су други постизавали оно што њему никако није испадало за руком. И тада набавља неколико година београдске Виле и новосадске *Матице*, два старија омладинска листа, која су била обраћала пажњу на стране, нарочито словенске књижевности, и одликовала се лепим преводима. Њему се нарочито допадају Тургењев, Малоруси: Гогољ, Марко Вовчок и Феђковић, и Польак Тома Јеж. Он је тада осећао оно што ће доцније рећи једна личност у његовом роману *Јунак наших дана*: „Руси су нам најближи; нарочито они писци што сликају малоруски живот по селима, као што су Гоголь, Вовчок, Феђ-

ковић и др.; то се чита и разуме као да се овде код нас дешава“.

Марко Вовчок, Марија А. Марковић, била је тада писац на гласу. Њена *Народнія оповиданія* Тургењев је превео на руски, а њу назвао „руском Бичер-Сто“, а Тарас Шевченко, глава малоруске књижевности, прогласио је својом пријемницом и књижевном ћерком. *Даница, Матица и Вила*, у доба од 1866 до 1869, доносе читав низ њених топлих прича: *Свекрва, Одарка, Ошкуп, Максим Григорић, Кириција, Парасја, и Кармелјук*. Исто тако, на истом месту, јављају се и приповетке О. Феђковића, *Убојица*, и то у преводу Стојана Новаковића, и *Несрећна љубав*. Малоруски сеоски живот, тако сличан српском, малоруски народни карактер, који се чудесно поклапа са нашим, малоруски писци са осећањима и тоном који је необично одговарао расположењу и природи Јанка Веселиновића, врло јако су на њега утицали. „Гутао сам их“, пише он у својим *Писмима са села*, и први његови радови написани су према тим малоруским узорима.

Сем тога, он почиње читати и српске приповедаче, нарочито Милана Ђ. Милићевића, који се тада славио као писац *Зимњих Вечери*, и Милована Ђ. Глишића, који је више но ико на њега утицао и према којем је до смрти сачувао извесну захвалну нежност. И сеоске приповетке Ђуре Јакшића нису без

извеснога утицаја на Веселиновића. Причјуји једном приликом о својој младости, он вели: „Ја обожавах писца Сељака и Беле кућице“.¹

И поред толиког срођавања са селом, и после упознавања са добрим писцима, њему посао још никако не иде за руком. Предмета за писање, згода сеоскога живота или поетских народних легенди, имао је колико је хтео, али народни језик никако му није ишао. Он је у својим написаним редовима осећао усиљеност, угледање, позајмице од других, а не онај стечени, природни сељачки језик који је сваки дан слушао, и који никако није могао погодити, као певач са рђавим слухом који не може да погоди потребну ноту.

И тек једне децембарске ноћи надахнуће му дође. Напољу је силно вејала међава, ветар је помамно звијдао и витлао се око димњака, и усамљеном учитељу дође на ум прича једне старе жене сеоске: *Како је постао кајшарлук*. Цело његово унутарње биће задрхта, дух стаде врти, ватра удари у образе. „Био сам као у некој грозници, рука ми је дрхтала, срце бурно лупало, сваки живац чини ми се да је суделовао у послу“.² И приповетка била је готова још исте ноћи и прочитана школском фамулусу Чича-Луки,

¹ Писма из српске престонице. Прво писмо, *Босанска Вила*, 1902. бр. 9. стр. 165.

² *Правда*, 1904. бр. 57. Писмо са села, Седмо писмо.

када је дошао да подложи пећ. Старац се слатко наслеђао и нашао да је то „ђаволски смишљено“, и та прва критика учинила је велико задовољство младом писцу. Чича-Лукинога мишљења били су и остали свилеувски сељаци, којима је прича такође читана. И то младог учитеља охрабри.

Он стаде редовно писати, препричавати народне легенде, да се што лепше свикне сељачком говору и да што боље изоштри своје почетничко перо: „Али с тим причама нисам смео на јавност. То су народне приче, и по моме тадашњем мишљењу прибележити их није никаква заслуга. Ја сам хтео да причам, да ја дам нешто своје, и да се с тим пред читаоцима јавим“.

Нови покушаји оригиналних прича ишли су врло тешко. Ко је познавао Јанка Веселиновића из последњих година његова живота, слабе воље, неспособна за рад и за напор, мора се дивити оној упорној енергији и реткој истрајности коју је био показивао у првом почетку свога књижевнога рада. „По читаве сахате седео сам, прича он тоном којем се мора веровати, писао, цепао и бацао, па онда устајао једак и нездадовољан. Стотину пута мануо сам све, закљињући се да више и не покушавам, па пошто ме прође срдитост, опет се машим пера и радим“. И фијока његовог стола тако се пуни приповеткама, и оним „по народној бајци“, и оним које је он на-

зивао својим, Али он још никако нема храбрости да их пусти на јавност и чује туђ суд о њима.

Најзад, једнога дана, одлучи се да огледа срећу. У Београду је тада изилазио мали социалистички часопис *Мисао*, чији је уредник био Коста Арсенијевић, самоук, некадашњи типографски радник, којега су читање дела Светозара Марковића и социалистичких брошира и дружења са великошколцима створила новинарем. На листу је радила цела једна гомила великошколаца: Божа Вучковић, Миленко Веснић, Сима Златичанин, Панта Туцковић, Алекса Стојковић, пишући оштро и критикујући безобзирно. Јанко Веселиновић је тада имао социалистичких симпатија исто онако као што су их у младости имали и друга два крупна приповедача српска, Лаза К Лазаревић и Милован Ђ. Глишић, којима је као и Веселиновићу, од социализма увек остало уважавање руских писаца и љубав за прост, сељачки свет. Веселиновић се осећао близак људима око *Мисли*, држао је да они немају предрасуда према почетницима, и са извесним страхопоштовањем пошље им своју прву причу: *Вика на курјака, а лисица месо једе*.¹ „Они ће прочитати и оценити савесно, па ако и не штампају, бар ће ми показати мане, које ја можда и не видим.“

¹ Милорад Павловић: *Јанкова прва приповијештка, Восанска Вила, 1905. бр. 11—12, стр. 189—190. Писма са села, Осмо писмо. Правда. 1904. бр. 92.*

Са нестрпљењем, које знају само они који су писали, Веселиновић је чекао одговор. И тај одговор био је сувор. У *Мисли*, где као да није било никога који је разумевао и осећао књижевност, владале су тада рђаво схваћене и несрћно формуловане „антиестетичке“ доктрине Чернишевскога и Писарева. Критичар, коме је поверио да прегледа почетникову причу, ишарао је сав рукопис учестаним знацима дивљења и чуђења и примедбама ове врсте: „изгледа да ова приповетка није ни била, већ да је г. уча, седећи у топлој соби, сам компоновао!“, „охо, сирота граматико!!“, „сад си баш најпаметније казао!!“, „зар баш тако, учо?“, и тако даље. А уредник, свезналац и свестручњак као што су врло често аутодидакти, овако је, са олимпијске висине једног уског доктринара, поручивао бедном сеоском учитељу: „прича је ваша по све ништавна, и ја могу да жалим време које сте провели радићи је. Ја се чудим смелости младих људи, који пишу каткад таке глупости, да се човек мора чуђити.“ Најзад, прича сам Веселиновић, завршио је да је цела прича књижевна крађа из Глишића и Милићевића, и „да ће се потрудити да ми то и докаже, само ако мене ђаво надари да ја ту причу ма где штампам“.

Није тешко замислити какав је утисак учинио овакав одговор на осетљивог младог писца, који је од својих једномишљеника очекивао пријатељску лепу реч и братску

потпору. „Уби ме просто као маљем“, прича он. За дуже време, читавих неколико година не узима више перо у руке да пише, и чак ни готове рукописе не сме да извади из свога стола. И ко зна да ли би се он икада и јавио, да га не стиже невоља и да не притера орла зла година.

После српско-бугарског рата, у коме је учествовао, Јанко Веселиновић оста без службе. Закуцао је на многа врата, потражио је места у свима могућим струкама или српска држава није имала хлеба за њега. Здрав и млад човек, седео је он скрштених руку у очевој кући, првенећи што мора да затражи који грош да купи дувана. У невољи он се сети својих рукописа. Једнога дана он извади из њих приповетку под натписом *На прелу*, и са њом пође у Шабац.

У Шапцу је тада излазио један мали локални лист *Шабачки Гласник*, који је издавао, уређивао и штампао Андреја Славуј, бивши деловођа општине шабачке. На његова врата закуцао је Јанко Веселиновић, скромно, плашљиво, у страху да опет не наиђе на непријатељски пријем који му је пре неколико година био указан у *Мисли*. Славуј је требало рукописа за подлистак; он лепо прими учитеља без службе, узе му рукопис и замоли да дође по одговор још истог дана. Приповетку прегледа Владимир Јовановић, тада већ познати песник и књижевни оракул „за

Шабац и околину“ и он даде *imprimatur*. После подне Јанко Веселиновић дође по одговор, сумњајући и сам да ће видети какве користи од својих хартија. Славуј га дочека љубазно, даде му цела три ћесарска дуката, углави да ће његове приповетке прво штампати у подлистку, а одатле у засебну књигу. Јанко Веселиновић тако проби лед.

15 маја 1888 појави се прва његова приповетка *На прелу*, и исте године изађе прво коло његових *Слика из сеоског живота*. Аристарх ондашње српске књижевне критике поздрави радосно младог „новајлију“ и огласи његове слике за „чисто, непомућено огледало сеоског живота“. Отпуштени сеоски учитељ дође до места и службе, из *Шабачког Гласника* пређе у *Оштаџбину*, и брзим и победоносним кораком заузе једно од првих места у целој српској књижевности.

II.

У приповетци *Адамско колено*, Јанко Веселиновић прича о људима „који имају срца за цео свет ; осећају туђе боле, плачу за туђином ; свачија туга у стању је њима сузу измамити ; они се не размишљају кад треба коме помоћи, они дају и чине док имају и могу“. Од такве врсте људи био је и Јанко Веселиновић. Цео свет је био за њега „боље“, свакоме ближем обраћао се он са :

„душо моја“, и оно што је владало целим његовим бићем, што је давало особито и основно обележје његовом дару и целом књижевном раду то је била душевност, доброта, нежност према људима. Као његов Стеван у *Било па бишисало*, он је „имао срца за цео свет“, а као Вилип у *Лудој Велинци* увек је могоа рећи: „пуна ми прса неке љубости“. То је била питомост, кроткост, пасивна словенска доброта, која је код њега ишла до саме слабости, и пуно ствари које је чинио у животу а које није требао чинити долазиле су од те његове немоћи да каже мушки реч: не.

Та љубост, та милост, која се разливала из његовог слатког срца, давала је неки нарочити тон свему што је писао. Он, и ако је изблизу посматрао и верно описивао сељачки живот, није имао неузбудљивост једног строгог натуралиста, који живе људе посматра, испитује, описује и класификује као што ботаничар сређује свој хербариум или минералог своју збирку минерала. Овај реалистички приповедач имао је топлу и меку душу једнога идеалиста и сањала, увек готову да се разнежи и засузи. Све његове многобројне „слике из сеоског живота“ задахнуте су тим истим духом једне разнежене, слатко меланхоличне поезије, оне благе, тихе и умирујуће поезије сутона на селу, када поветарац са покошених ливада доноси мирис свежега сена, када се небо стане осипати звездама к'о „равно поље

овцама“, а из даљине чује се сетни и чежњиви звук двојница и отеже се песма жетелаца који се враћају са рада.

Није могуће читати извесне приче Јанка Веселиновића, оне искрене и топле, писане првих година, а да се човек не разнежи и да не осети како целим његовим унутрашњим бићем прође струја поезије, да му срце милостиво не затрепери и прелије се силном љубављу према свему што живи. Оно неразлучљиво и неисказано *нешто* што чини интимни основ словенске природе, оно што је поетско код наше расе и најлепше у нашој народној лирици, налази се врло често и у великој мери у приповеткама Јанка Веселиновића.

Готово све његове приче писане су у једном лепом лирском расположењу. Има их које сам он назива „песма у прози“; такав је *Слени деда*, такав је *Божји слуга*. Он је најрадије сликао добре, кротке, слатке људе, оне који „немају жучи у срцу“ и који носе „анђела у срцу“. Једна његова збирка носи натпис *Рајске душе*, а друга *Од срца срцу*, и та два наслова могла би се дати готово свима његовим сеоским приповеткама. Он ће да заплаче над малим, слабим, напуштеним, уцвељеним и несрћеним. Њему ће ударити суза од радости када види двоје младих где гучу своју младу љубав и обасјавају свет својом срећом. Као Бојана у *Сеји*, он је готов

да рашири руке и са сузама у очима благослови их: „Милујте се, Бог вас миловао!... Милујте се, срећа вас миловала!.. Грлите се, срећа вас грлила!...“ Он није од оних људи *суга ока*, и ко ће избројати сузе, нарочито *сузе радоснице*, како би били рекли омладински песници, обилно просуте у његовом разнеженом делу!

Причајући, он није био у стању да остане као хладан историчар. У средини приче, после какве дирљиве сцене, нарочито на крају када му се срце разигра, он се појављује, са непосредном апострофом, са сентименталним изливом, и обраћа се читаоцу. „Браћо, узвикује он на крају идиле *Девојче*, има једно време када човеку само куца срце; кад су му и саме сузе радост; кад му задрхће грло; кад му се све чини и лепше и милије него што је. То је време рај, кога се доцније сећамо, али тада не осећамо, бар не умемо да га уживамо!... То је време младост“. Такав је свршетак приповетке *Деца их измирила*: „Од радости не умем да вам причам као што и нико не уме. Речи радости то су речи анђелске. Ми смртни само осетимо кад и кад сласт њихову“. Такав је најзад ексттичан крај *Богатих сиротана*: „Ох!... што не умем говорити божанским језиком!“.

Човек са таквим расположењем морао је писати идиле и еклоге. Његова природа је била у основу оптимистичка и његови

другови из *Звезде* имали су прилике чути колико се љутио кад је један млад сарадник навео једну горку реч Шопенхауерове филозофије. „Добар је Бог!“ понављају све његове личности. Његове приповетке готово редовно добро се свршавају, свадбама, трувањем из пушака, рађањем здраве и лепе деце, сузама од радости, и пуним, из дубине труди: „о, вала ти, Господе!“ Ретка је прича као што је *Свирач*, са невеселим свршетком и са горком философијом: „два точка из блата, два у блато“. Ако се деси каква несрећа и помути ведро небо, то је за тренутак, да на брзо нестане, да се узвељени утеше, растужени насмеју, и да у свем сјају опет заблисташа срећа. *Иза кише сунце* зове се једна његова приповетка, а много их је других које би тај исти наслов слободно могле понети.

Село које он слика одјекује од песама. Живот у њему пролази у веселом раду, у селима, прелима, славама, преславама, простибама, свадбама, крштењима, нарочито у ашиковању, свуда, на сваком кораку, у сваком тренутку. Јечи љубавна песма из здравих момачких груди или из белог грла девојачког, тресе се коло ишарано кршним *кевиљима, кардама и јаранима*, звече ниске талира и дуката на набрекнутим прсима девојачким. Већим делом Веселиновић прича оно што његов ученик Милорад Петровић пева у својим љупким *Сељанчицама*:

Јесен стиже, дуњо моја,
Јесен рана!
Од јесени до јесени,
Све се село већ икени,
Душо моја, бежи мени.
Не варај јарана!

Аркадијски пастири! Буколички живот! Теокритовска идила! Она, увек „здрава ка“ од брега одваљена“, „ка“ тресак“, „да је поједеш ка“ јабуку“, „узео би је човек да му дном украси“. Он, „ћидо“, „сам рибић“, момчина „као гром“, „ка“ да је растао по кишној години“. На прелу, или у каквом забрану, или на ливади, док „јагањчићи се играју“, „славља пријелькује“ и голубови се љубе на густом грабу, њих двоје договориће се да се пазе, да стоје. И онда „мален је свет, а прса су тесна“. И та ће љубав ићи својим нормалним током. Он ће казати старијој снаји, снаја нани, нана бабу или ѡеду. И када се њиве среде и у велико „зајесени“, поћи ће се на прошевину. И онда свадба, на којој ће се људи понапијати, а жене по туђи; после неколико месеца срећна млада ће једнога дана поцрвенети, вриснути и повести се, на време родити мушки чедо. И онда ће се опет пролити сузе и ракија.

Тако је опште правило. Ређи је случај да се између двоје младих испрече заваде сеоских Монтегија и Капулета око кметовске палице или бразде земље. Је ли потребно помињати како је писац увек на страни ја-

раћа и јаранице? Он се држи народне мудrosti: „Кад девојачка суза кане, три аршина у земљу пропадне“. Он зна шта је *севаи*: „ја севапније би и“ било саставити него цркву сазидати!“ Врло ретко, као у *Ашиковом гробу*, злочина тврдоглавост родитеља завршава идилу онако како је Шекспир учинио са својим трагичним љубавницима. Готово редовно, писац ће наћи начина да ублажи, умилостиви родитеље, да их измири којим било позоришним начином, и онда ће се сви стати грлiti: „онда се пило, и певало, и пущало три дана“. И када се роди мушки чедо, оба деде ће се напити и подетињити од среће и радости.

Јанко Веселиновић је волео да покаже каквих *рајских душа* и *богатих сиротања* има на селу, колико двоножац може бити срећан, и како се најзад све у свету лепо свршује. Нико није тако топло као он певао сеоска *љубовања*, како би рекли наши Херцеговци; нико није тако јако осећао и казивао оно што је Виктор Иго називао *le geste auguste du semeur*, плодан рад ратаров, кућење куће и стварање породице. Колико лепих и благородних осећања, љубави, душевне крепости, анђелске оданости и светитељског самоодрицања код свега тога сеоског света! И колико, најзад, тај готово безусловни оптимизам, те ружичасте идеализације, својим идиличним, празничним видом подсећају на какву стару

лепу утопију, на „новеле ни са које стране“ онога модерног енглеског писца!

III

Јанко Веселиновић писао је приповедака војничких, београдских, историјских, али главни, најбољи и најважнији део његова рада то су његове *Слике из сеоског живота*. Сеоски живот био је за њега неисцрпан извор, и он је једном приликом писао: „имао бих шта писати и да имам двадесет руку на расположењу, јер ја гледам живот, и живот даје материјала, интересантног материјала, као и сам што је. Сваки је човек роман. И онај у ритици, као и онај у црном капуту, има своје ведре и мутне дане, своје радости и жалости. Треба само љубави према свему што гледаш, па ћеш лако све разумети, а кад неку ствар разумеш, онда о њој можеш писати и говорити“¹.

И са том својом обилном „љубављу према свему што гледаш“, он је осећао поезију и занимљивост по изгледу прозаичног и једноликог живота сеоског, и ставио је себи у дужност да опише живот, рад, радости и жалости сељачке.

Он је био сеоски приповедач, и као такав и остаће у српској књижевности. Ниједан од наших многобројних сеоских приповедача није

¹ Писма са села. Писмо четврто. Нова Искра, 1906. бр. 1, стр. 11—12.

тако дugo живео у селу и тако се сродио са њиме као он. Рођен на селу, у сеоској свештеничкој породици, он је одрастао међу сељацима, провео најбоље године међу њима, и у невероватној мери им се приближио. У својим *Писмима са села* он то сам описује: „У свакој могућној прилици ја сам се умео наћи са сељацима, и они су ме волели без икаквог другог интереса него само мене ради — исто као и ја њих. Ја сам с младићима и девојкама ишао по прелима, а са старијим сам се налазио код суднице, код механе, на слави, на свадби, на даћи. Био сам им искрен, па и они мени; ништа се од мене није крило, као што и ја не имадох шта од њих крити. Брзо смо увидели да су нам интереси једни и исти, и онда неста и оне најмање браздице што је делила „господина“ учитеља од сељака. Ја бејах њихов „уча“, старији људи ме зваху просто именом без главне титуле. Мене је занео тај живот толико да сам и сам почeo њиме живети“¹.

Као млад сеоски учитељ, он је друговао са сељачким момцима, ишао са њима по прелима и љуштидбама, певао и ашиковао, имао своје *карде* и *јаранице*, и најзад се на селу сасвим сеоски и оженио, једном лепом и младом сељанком, са којом су га девојке на прелима испевале.² Дуго време, чак доцније

¹ Правда, 1904 бр. 93. Писмо шесто.

² Драг. Ђ. Туфегџић: Цртица из Јанкове љубави, Босанска Вила, 1905, бр. 11—12, стр. 177.

и у вароши, он је носио сеоско одело, и ко се не сећа оне његове лепе фотографије где се сликао у спретном и укусном мачванском оделу? Када је отишао у Шабац и Београд, он није прекидао везе са селом, где му је породица остала, и глелао је да бар крсно име проведе са сеоским пријатељима, суседима и друговима из младости. Последње дане живота провео је у селу, и умро је у средини људи чије је радости целога живота причао и чији је песник био.

Јер, то је права реч: он је био *песник села*, или још тачније: песник ботатог мачванског села из цветног доба старих задруга. Он је волео Мачву синовљом нежношћу. Он је имао врло много ускога локалнога патриотизма, и волео каткад да се подсмене и ниподаштава остale наше крајеве. У *Хајдук Станку* говори он о „богатој цури“ Мачви: „Она вам је као туђинка, не да се сваком познати!.. Ко хоће да зна њене дражи и њене лепоте, тај мора живети у њој. Томе она отвара своја недра и даје сву милошту... А ко проживи у њој, тај је лако не оставља, или ако је баш мора оставити, он је никада не заборавља“. И одиста, он своју Мачву никада није заборављао, са малим изузетком све се његове приповетке дешавају у тој питејмој и равној Мачви. Мачваним сељацима он је придавао отмености и врлина какве се ретко налазе код осталих смртних. „Цар на

своме престолу, вели он у приповетци *Деца их измирила*, нема толико достојанства колико га има један мачвани домаћин у својој кући. Цар нема толико самосвести о свом положају колико овај о своме, ни толико поноса колико овај“.

И оно што је он нарочито волео и сликао то је била срећна и задовољна Мачва из доба пре 1876 године, пре она три рата и економских криза, које су народни живот из темеља пољуљале. „Све до првог рата, прича Веселиновић у *Бирству*, живело се по нашим селима како се само пожелети може. Богате њиве доносише богата плода. Где бациш зрно донесе обиље. Дације мале, па свака кућница масна. Еј, баш се лепо живело!“ То је доба старих задруга, које су се и данас у Мачви више задржале но у осталим крајевима Србије. Велике и разгранате породице имале су силно добро и мाल, и то све „у комуни“; земља је била масна и плодна, шуме честе „да се гуја за реп не може извући“, ћемери су били пуни жутих дуката, овце су биле у чопорима, говеда у крдима, кошницама се није број знао. *Народ* у задрузи био је радан и *нараван*, сваки је знао своје место и посао, радио га са песмом и задовољством, и у целој кући владала је увек *Божићна радост*. Будно око домаћиново управљало је том трудољубивом кошницом, а *иштећени домаћини, први људи,*

ареопаг села, водили су послове сеоске. То је доба најтешње породичне и сеоске организације, колективног духа, патриархалног морала, самоодрицања, послушности, душевности, побратимства, позајмица, моба, целог онога чврсто организованог моралног и економског живота на селу, помоћу којега је наша раса могла да прође кроз вековна страдања и опасности и да сачека доба народног ослобођења.

Веселиновић је знао и волео тај патриархални, задружни живот, укочио свој поглед на њему, готово само о њему писао и уздисао, и до саме своје смрти сачувао иосталгију тога старог, поштеног, задужног мачванског села. Пуно његових приповедака нису ништа друго до величање задужног живота и рајских душа које су њиме живеле, истицање јунака и јунакиња патриархалног морала. Његов велики и лепи роман *Сељанка* није ништа друго до еп задруге. И када је тај роман 1891 изашао у француском преводу у *la Revue britannique*, француски научењак Т. Функ-Брентано узео га је као драгоцен докуменат за познавање интимнога живота балканских Словена, и на основу њега, у својој студији *Европа и Балканско Полуострво*, опртао старе форме нашега народног живота.¹

¹ Никола С. Петровић: *Јанко М. Веселиновић у француској књижевности*. Босанска Вила, 1905, бр. 11—12, стр. 190.

Велики број Веселиновићевих приповедака описује борбу између тог задружног живота, „старинскога реда“, и новога „вакта“, разорног и индивидуалистичког, где „свака кука себи вуче“. Таква је прича *Браћа*, таква је *Отац и синови*. У *Браћи*, Марко и Маринко који су као права браћа живели у пуној и сложној задрузи, знатно и поштованој још од старина, хоће да се деле, јер је женски бес запалио кућу и хоће да је растури. Марко, старешина задруге, који чува аманет старих: да се никад и ни по коју цену не деле, у тренутку када је деоба почела, додаје брату пиштољ: „Удри! Ако ме преживиш, живи; а ако те преживим, убићу се...“. Кад не могу лепим речима, онда оружјем морам чувати аманет“. Таква сцена не може да буде без ефекта: завађена браћа падају један другоме у наручје, сузе се лију, укућани се грле и љубе, попа се моли Богу, „а Господ оком својим, сунцем јарким, благосиља слогу међу браћом“. Готово исто то у доцнијој причи *Отац и синови*. Опет стара и узорна задруга због женских ћуди долази до саме деобе. И у самоме часу када је требало да се имање дели на завађенога оца и добре синове, сличним позоришним ефектом као у *Браћи*, долази се до мира, задруга остаје, сви се грле, љубе и плачу: „Е, па да је камен проплакао би“. Исто то прича и у својем петом *Писму са села*, штампаном у *Новој Искри*, где се

хвали како је и сам често успео да помири „зваћене рођаке“ и очува задругу.

У свима, па и у првим приповеткама Јанка М. Веселиновића види се да је тај идеални и идилични задружни живот изложен великим опасностима које се приближују, да стари дуб већ прв подгриза и да се ведро небо мути. У *Чича Пери*, старац, мачвански Краљ Лир, горко се жали на нови „вакат“, који све мења и руши и који он не може да разуме. У *Поцу и делији* иста реч жалбе: „Дашњи се свет изодацио, па се просебично: све живо само себи граби“. У *Маломе Стожану* већ се види наличје сеоског живота: прљава и страшна беда на селу, тешка борба за комад насушнога хлеба. Јанко Веселиновић није могао толико затворити очи да не види оне свирепе сељачке борбе око комада земље који је променио „седамдесет и седам самих Радована“. Он је стао назирати село инокоштине и започете пауперизације, село тапија, облигација, меница, парница, егзекуција, коцке, досгава, побацаја, куповања гласова, село разривено, потресено у своме основу, узмућено и преокренуто, каквог су га учили: обавезна војна служба, зеленаши, механе, велики намети и угњетавања власти, која за тридесет година као да није имала друга задатка но да систематски осиромашава и туца у главу ту здраву и поноситу расу сељачку. Већ у *Сељаници*, где се тако

симпатично слика старо село са старим врлинама, јављају се црни облаци и типови који казују да се живот и људи мењају. Идеалист и оптимист Јанко Веселиновић са тешким срцем то је запазио, и, као извиђујући се пред другима и пред самим собом, писао је: „Ја сам Србин, и ништа не бих волео, него да причам само миле и лепе догађаје из живота мого народа — али када сам узео перо, не вреди ми лагати. Ја морам изнети подједнако добро и зло“.

Што је Веселиновић био млађи, то је ведрије гледао село и ружичастије га сликао. Што је више залазио у живот, у колико је илузије губио и искуства текао, у толико су му се очи отварале, и он се приближавао стварности, видео село онакво какво се ствара и почињао реалистички писати о оном о чему је раније писао само као песник и идеалист. *Сељанка* има два пандана. Први, рачији, где се описује преимућство, поезија сеоског живота, *virtus rusticus*, и где се слави патриархални сељак, радан, честит, савршен. Други је пандан започети и на жалост недовршени роман *Сељак*.

Јанко Веселиновић ту је уочио и покушао да представи ону непомирљиву противност која постоји између старог задружног и патриархалног живота сеоског и рушилаца његових: бирократске државе и касарне. Село, поштена и уређена задружна кућа, послало

је из своје здраве и моралне средине честитог, послушног, наравног младића. Касарна му је дала капларске звездице, али га је научила нераду, лаком лебу, сировости и разврату и он се вратио у село да ништа не ради, да заповеда и лако живи, да се врзма око механа, сељачких вајата и полицијских канцеларија, да постане један од оне страшне „господе сељака“, који су изгубили сваку врлину сељачке душе и добили све мане варошке, који ће својим нерадом и развратом, као какав микроб, тровати живот сеоски, из којих су се, у скорој прошлости, правили регенти-председници, посланици на полицијским скупштинама и изасланици у депутацијама за честитања укидања устава. Веселиновић је то видео и стао казивати, и штета је само што се роман свео цео на психолошко расматрање и опажање како касарна трује здраву сељачку душу, и цео се роман прекинуо овде где је постајао најзанимљивији и најважнији: када се господин сељак вратио дома и отпочео свој кобни и разорни утицај на цело село.

Није само у *Сељаку* Веселиновић казао своје мишљење и утисак о новоме селу, које се тако силно разликовало од онога што је он раније сликао. У *Писмима са села*, оним другим, писаним на неколико месеци пред смрт, и из роднога места где се повукао да умре, он је казивао своје утиске, са иску-

ством једнога човека који је живео и којега је живот научио да види, са потмулим неиздовольством једног самообманутог идеалиста и са раздраженошћу болесника чији су дани избројани. И каквим другим очима гледао је он своје *старе познанике: рајске душе и богате сироташе!*

„Људи су у послу, пише он, ово радно доба, па немам с ким ни да разговарам; а кад се сртнем и поведем реч, оно све буди Бог с нама! Само се туже и кају! „Не познајем више свог сељака. Друкчије ме гледа, друкчије разговара се са мном. Да ли сам се баш толико удаљио од њега или се он изменио? Биће да је и једно и друго“.¹

И он се пита: откуда, зашто све то чему то води? Одговор му даје „честити старац“, чича-Стојан, који запева „као Јеремија над развалинама Јерусалима“, и говори му ствари које он добрим делом одобрава.

„Ко ти данас слуша савете? Данас те ни деца не слушају... Па је све то постало самовољно и себично и само о себи мисли... Нема више ни оца, ни матере, ни брата, ни друга; нико ту више никога не воли; нико ни за кога не мари... Де! Састави ми данас задругу. Дај ми два човека да заједно какав посао раде... Нема, нема тога више! *Ми смо излешели из свог кола, а у друго нисмо ушли*, и зато смо сиротиња, убита сиротиња.... Знаш ли шта смо ми данас? Јеси ли видео каткад ждралове у лету? Поређају се лепо: вођ напред, па за њим двојица, па за овим тројица, па

¹ *Правда*, 1904. бр. 1. *Писма са села*, прво писмо.

за њима други — читаво јато... Лете, лете, пре-
лећу брда и планине, села и градове, лете без од-
морка. Док већ нешто буде па се онај вођ смете,
и онда настане лом: неко иде напред, неко натраг,
неко у страну, налећу један на другога, бију се
крилима и кљуновима.. дигла се писка дуга у
небо. Ништа јадније ниси видео. То смо ми, по-
метени..."

Старац, као и приповедач, горко се жал
на индивидуалистичко доба које настаје и
тужи за задругом која се у неповрат губи.

„Ја памтим и дане младости, и среће, и добра.
Знала ми се кућа, знао ми се посао, знао сам шта
сам му дужан, а нисам се бринуо о његовом дугу.
У селу ми се знао кмет, у срезу капетан, у округу
начелник. Сваки је знао и вршио свој посао.
Наше село није имало зиданих кућа, али је под
оном шиндром било пуно радних ручица. Наша
је Мачва била пуна лиснатих лугова; њени дру-
мови беху засађени питомим воћкама; наша се
поља орила песмом у време рада... То није био
сан, ја сам тим животом живео, и отац ми је оста-
вио да га ја мојој деци оставим! А ја, шта им ја
остављам?.. Остављам им растурену задругу; остав-
љам им изорана, гола поља, нема хлада да се под
њиме руча; остављам их позавађане и растурене;
причао сам им о мојим срећним данима, а остав-
љам их голе, босе и распојасе, пуне жеља, а ни-
чега да жеље задовоље".

Има у овим речима и старачког вај-
кања, и личне горчине, и литературе, и
идеја *Сељачке Слоге*, али исто тако има много
и жалосне истине. Чича Стојан говори оно

што се код нас још око 1870 године почело
говорити и што Јанко Веселиновић, поета за-
друге и ведри писац сеоских идила и еклога,
све до пред саму смрт своју није хтео, или
није могао да види. И та његова горка и
тужна *Писма са села* могу лако да буду
јавно опорицање идилличних *Слика из сеос-
ког живота*.

IV.

Један наш писац упоредио је Јанка Ве-
селиновића са Вуком Каракићем, и то по-
ређење није без основа. Обојица су знали
народни живот и народну душу као ретко
ко, обојица су били задахнути народним ду-
хом, и док је један скупљао народне умо-
творине и обичаје, други је препричавао на-
родне приповетке, или описивао народни жи-
вот и износио народну душу.

И можда ни на једнога нашега писца,
сем на Стјепана Митрова Љубишу, народне
умотворине нису имале толикога утицаја као
на Јанка Веселиновића. Ретко је ко знао
толико и тако народне песме и приче, и ко
се не сећа Веселиновића од пре десет-пет-
наест година, када је на концертима уз гусле
певао народне песме? Мачванске песме које
је он унео у Ђиду стекле су брзу и велику
популарност и прешле границе не само Ср-
бије но и земаља где Срби живе. Он је уре-

дио и издао, 1895, једну збирку народних пе-
сама, *Севдалине*, „народне бисер-песме“.

Сам Веселиновић је причао од коликог је утицаја била народна уметност на развој његовога приповедачкога рада, и како је почео писати угледајући се на народну причу, препричавајући њене фабуле, старајући се да што верније погоди њен тон и језик. Прве своје приповетке написао је по казивању једне просте и узвишене сељанке, баба-Бојане, „једног од оних ретких женских типова који ишчезавају“, која је за њега била оно што је дојкиња Арина Родиновна била за Пушкина, и чије је врличе и моралну величину он опевао на свакој страници *Сељанке*. „Ишао сам и долазила ми је. Она ме је са селом гајвише познала. Њене приче никад заборавити нећу; та љима и данас живим“. Пишући прве своје приповетке, он се трудио да то буде како народ чини, онако како је чуо из уста баба-Бојане. „По сто пута изговарам реченицу: хтео бих да ми зазвони у ушима као кад је баба-Бојана, каже. Пред очима ми се створи баба-Бојана, и ја чух опет њену причу“. И када му то није полазило за руком, тада је гледао да као фотограф понавља оно што је чуо од народа. „Ја сам онда седао поново и све народне приче које би чуо, радио, трудећи се да подражавам језику. Тиме сам највише користио себи, јер сам се поступно приви-

кавао језику народном и привикао сам своје перо да пише“.

И тај приповедач, тако брижљиво изучен у народној школи, оставио је за собом приповедака које нису ништа друго до препричавања лепих и поетских народних легенди. *Вечност* је „народна бајка“, и у њој писац вели; „Топла је рука старе баке; слатка су сећања на детињство, када су нас оваквим лепим бајкама успављивали“. Исто тако „народној бајши израђене су приповетке: *Прорци после Христова*, *Туђи слуга*. Како је постао кајшарлук писан је „по народној причи“, а *Снâ и Изâ кише сунце* — „по народној песми“. *Ашиков гроб* је исто тако једна поетска народна легенда. Начин приповедања у приповеткама Јанка Веселиновића готово је исти као и у народним приповеткама. Колико је његових приповедака који почињу типским фразама наших народних приповедака: „Били тако стари и баба...“ (*Добричина*), „била тако једна велика задруга“ (*Суђеница*), „била тако два суседа (*Вечност*)“. Све приповетке његове прошаране су народним песмама, оним којима се натпева на селима и прижељкује у луговима, песмама са мобе и са свадбе, по скочицама у колу и нарицаљкама над мртвацима. Врло велики број његових прича има и етнографску вредност, оним драгоценним описима материјалнога народног живота, податцима о народним обичајима и веровањима.

У томе погледу, *Сељанка*, која верно и опширно описује живот једне жене на селу од удаје па до гроба, од исте је такве вредности за српског етнографа од које су *Живот и обичаји народа српског* од Вука Караџића и *Живот Срба Сељака* од Милана Ђ. Милићевића.

То обиље народнога елемента, тај особити народни дух, то верно сликање народнога живота, то преношење живота у књиге, јесте оно што ваља у сеоским приповеткама Јанка Веселиновића. Неке велике и сложене уметности и нема код њега. Он је приказивао згоде и тренутке из живота на селу, праве *слике из сеоског живота*, обичне догађаје из којих се састоји обичан живот, и то просто, непосредно, једноставно, без много радње и интриге, без много кићења и развијања, са лепом простотом народних приповедака. Сеоски живот у опште и није обилан и разнострани, сељачка душа није ни сложена ни богата, и он није ни имао могућности да прави какве веће и дубље анализе и студије. Доцније, када је оставио село и упознао се са великим руским писцима, покушао је да њихов психолошки метод пренесе на своје мачванске сељаке, и тада је писао дела као *Пуницу* и *Свекрву*, претенциозно психолошка, пуне дигресија и излишних епизода, и која су од својих руских узорака сачувала једино развученост. Он се одлико-

вао само у простим сликама сеоскога живота. Најбоље његове приповетке су просте сцене, и оно што у њима ваља, то је баш та спонтана, неусиљена и складна простота, то одсуство сваких књижевних претенсија. Те се приповетке допадају не својом спољашњошћу, украсима и литературом, но оним основним тоном нежности и топлине, нечим сугестивним што би се пишевим језиком дало назвати: *од срца срцу*.

Од интереса је да код Веселиновића, као и у народној поезији, као и код примитивних књижевности, осећање природе је слабо развијено, и у колико и осећа природу, он нема велику гаму осећаја, ни богат речник да исказје то осећање. Изгледа да само сложеније душе и културом развијени духови у стању су да силно осете чар природе и да јаким речима и неизгладљивим потезима кажу њену лепоту и утиске. Код Веселиновића, осећање природе је нешто оскудно и површно, опис је готово увек врло општи, без много боје и јачине.

Обично, то је неколико речи, колико ознака за сценарију где се радња дешава. Тако у *Сеји*: „Лепа јесења ноћ без месечине. На небу светлуцаху звезде. Тишина владаше свуда. Ни пса, ни петла, ни птице да се јави“. У *Кривоклетнику*: „Ноћ блага, тија, без ветрића. Звезде трепте, а из мирног Младеновог димњака диге се дим право у небо“.

Релативно бољим Веселиновићевим описом може се назвати у приповетци *Одбегла онај* мало пространији опис: „Сунце залажаше. Хоризонт беше црвен, као да је сав у ватри. На небу не беше ни једног облака: из баште долажаше мирис од зрелих бресака и другога воћа; птице прелетаху у јатима, тражећи себи конака; кокошке скакаху са седала“.

Још ти општи површни и оскудни описи много су бољи од оних књишних и лажно „појетских“, од оних похабаних фраза сентименталне литературе, какви се каткада налазе у Јанка Веселиновића, нарочито у његовим познијим радовима. Рекло би се да је овај опис у Ашикову *гробу* извађен из најслабије новеле Богобоја Атанацковића или Милорада П. Шапчанина: „Кроз зорино руменило тек се указаше први зраци јарког сунца. Гледао сам зелене брегове сунцем обасјане, па су ми изгледали леаи, лепши него икад дотле... Лако је корачала моја нога, бурно је лупало моје срце, аoko је сузило од радости, гледајући ону сјајну росу сунцем обасјану, као штепери по зеленој трави“.

Ретки су код Веселиновића пуни, живи описи, у којима се види снажно осећање природе и где се даје утисак стварности. У многобројним његовим приповеткама, које се све дешавају под ведрим небом, у пуној природи, врло их је мало који се дају истаћи.

Такав је, на пример, онај врло леп опис у *Пуници*, права жива слика: „Настао беше онај опојни вечерњи живот сеоски. Ваздух је миришо на зреле брескве и суве шљиве; песма девојачка разлегала се отуд из мा�ле; лавеж паса орио се са свих страна; с другог краја села јео је звук двојница: њима у пресрет ићају клокочући пуна нека кола; из отворених домова чуо се разговор чељади скупљене око огњишта, на коме је букала велика ватра“. Нарочито се са задовољством даје истаћи онај „реалистично детаљни опис праве степске жеге у *Гrädu*. куд и камо бољи но познати опис летње жеге у почетку *Лазаревићеве* приповетке *У добри час хајдуци*, који у толико изгледа лепши и јачи што је без мало усамљен у целој прози Веселиновићевој:

„Врућина и оморина... Нигде цркута, нигде ветрића, по где који сељак прође улицом, прекину сапињач, распучио прса, затурио капу на затиљак, па корача тешко, једва бога назива.. Говеда се заобадала, па јуре улицом као бесомучна; коњи стали крај плота, у пашњаку, зној их облио, а они окренули главе један другоме, па машу и репом се бране од силне муве; пси полегали под стреје, затворили очи, исплазили језике и лењо регну тек онда, кад им мува над њушку падне... И живина поскапа.. Гушчићи полегали по бари, кокоши се склониле у хладове, а ћурке заболе кљунове у земљу, па се не мичу.. И дрва опустила лишће, и кукуруз се пресукао, и влат пшенице стоји управо ка' свећа, ни да се њине.. да бог сачував!“

Све игра пред очима; и онај ваздух побледео и отежао, па те гуши као пепео; кроза ње сунце жеже као жеравица, а бледим се небом ваља по неки жбунић: бео, сив, мрк, голубије боје..“

Цео тај опис необично је тачан и од утиска, али он је усамљен и изузетан. Веселиновић је осећао своју слабост у опису и сам је причао колику су му муку задавали описи у почетку његова књижевна рада: „почнем, рецимо, описивати зимску ноћ. Чујем ветар како хуји и јауче; осетим како пробија кроз моје лако руво и почне ме обузимати лака дрхтавица: ветар ме шиба по лицу и чини ми се да ми снежно паперје пада на трепавице и топи се на мојим образзима... И онда пишем, пишем... све то ставим на хартију... и кад прочитам — нисам задовољан! То је *просто прибелешка*, али то није оно што ја хоћу, *није слика*“.

Реч је врло тачна! Веселиновић је имао и инвенције, и маште, и осећања, али када је требао да им да материјалнога израза, да опрта и опише, перо га је изневеравало, и место слике од утиска он је давао просту и суву *прибелешку*. У тренутцима када је требало широких, моћних и импресивних описа, он је, као у приповетци *Одбегла*, немоћно и емфатично узвикувао: „Шта је ово перо? — Ја га бацам!... Оно није у стању исказати оно што настаде.., Које ће перо описати и стоти део једне радости и жалости?... за то га бацам!“

У накнаду зато, Веселиновић је мајсторски владао српским језиком, зnao га прекрасно и руковао њиме окретно, вешто као мало ко од писаца његова времена. Рођен у крају Србије који се сучељава са Босном и где је становништво највећим делом босанскога порекла, где се лепо, мелодично и слатко говори српски, он је још у кући имао прилике да научи језик и да завлада њиме онако као Стјепан Митров Љубиша. Као што је био поносит својим мачванским пореклом, он је тако истицао мачвански говор, хвалио га мимо остale, мислио и тврдио да се само ту говори српски као што треба. И не само да је располагао богатим речником, да је знао масу сељачких речи, понављајући и сумише неке од њих, као оно његово „зорли“ и „презалогајити“. Ниједан наш сеоски приповедач није тако знао народну синтаксу, и никде се боље по код њега не види ёпска боја, гипкост, јасност и ведрина нашег народног језика. Сељачки говор код њега је савршен, тако веран као да је фонографски хватан, и ако би се та проста и уочљива ствар морала доказивати, требало би навести готово све његове сеоске приповетке. Каткад само у тај његов лепи и чисти народни говор залутао је какав ружан новинарски израз, који је у толико више вређао што је више штрчао. И зато се непријатно сретају у тој чистој, природној и складној прози реченице овакве

врсте и укуса: „овај младић био је живи протест за њега“ (*Кривоклетник*); „гледао је у бујни жар очију Бранкових“ (*Вечност*); „спава девојче успавано првом љубављу“ (*Девојче*); „љубав и дужност, те две највеће светиње човечанства, беху питања које она мораше да реши“ (*Одбегла*); „ко да је бомба пала међу њих“ (*Кумова клемта*); „мисао о ослобођењу подјармљене браће и уједињењу сазревала је лагано“ (*Биров*).

Како су описи ретки и оскудни код Јанка Веселиновића, то су његове приповетке састављене из епскога причања и честих и великих диалога. Диалог је код њега чудесно тачан и природан, и даје пун утисак разговора живих људи Али, код Веселиновића је то често прелазило у манир, и ко се не сећа онога његовога неизбежнога: „ко, зар ја? — ти, јест ти!“ Када је стао писати за хонорар, и када му се стало плаћати по дужини, он је радио оно исто у чему се много пре њега одликовао Александар Дима отац: дијалог се разбијао у кратке реченице и речи, упаде, понављања и узвике. Тако је ово у *Баба-Стани* и *Баба-Станојци*:

- Ко?... Ко?... ко полудио?...
- Па ти!... Шта ти је?...
- Зар ја?...
- Ти!... Ти!...
- Ама зар баш ја?!
- Ама баш ти!

Каткада то је постало смешно, и треба читати онај дијалог између два побратима у *Делијама*, дијалог који се као уска трaka отегао преко белога листа: — „Побратиме!..

- Шта је побратиме?...
- Зар си ти?
- Зар си ти?
- Што ме намучи?
- Што ме намучи?
- Јој, јадан ти сам?
- Јој, тужан ти сам!...
- Јој оладио сам се!
- Јој, оладио сам се!
- Срце ми умрло!...
- И мени!..
- Што ми се не јави?!...
- А ти мени!...
- А шта ћеш у гробљу?
- А шта ћеш ти?...
- Ја окис'о па свратио...
- И ја окис'о, па свратио...“

Али такве ствари не спадају у књижевност но у књижарски посао. И трагедија целе књижевне каријере Јанка Веселиновића састоји се у томе прелажењу из књижевности у књижевну индустрију.

V.

Историја књижевне каријере Јанка Веселиновића жалосно је поучна.

Када је одмах, пошто је објавио прве радове, дошао нагао и велики успех, млади и већ славни учитељ није хтео више остати у селу. Већ 1888 године долази у Шабац, а мало затим у Београд. Он напушта село где се родио и одрастао, са којим се био сродио и чији је живот певао. Он се раздваја од земље, од сељака, од непосреднога и оживљујућег додира са селом, од здраве и природне средине, од свежих, непосредних осећаја који су се увек обнављали, од утисака који су му стварали нарочито расположење у којем је тако непосредно осећао и изражавао сеоски живот. Он није видео, да остављати село значи подсецати крила својој уметности. И тако се биљка ишчупала из земље и пренела у варошку стаклену башту. Он је тако постао оно што Морис Барес назива: *из корена истргнут*.

Тако је он са мачвзинских ливада упао у пометени, разбивени Београд од пре петнаестак година, у загушљиве и сумњиве „литерарне“ каване и крчме деведесетих година, где се много ћаскало о литератури, али још више пило, где се таленат једнога писца мерио старим, преживелим романтичарским мерилом: презирањем „филистара“, вођењем једног празног, бесмисленог, тупог, недостојног, такозваног „боемског“ живота, где се писало на дохват, за што лакшу и бржу зараду, и где се у ноћничком животу и стал-

ном алкохолизирању трошила не само слаба књижевна зарада но и таленат и, што је најгоре, здравље. Чудан је био тај Парнас наших писаца пре петнаест година у Београду! Брзак, који је тада пролазио као човек од духа, седео је на престолу као Бахус, касирке су биле музе, шљивовице нектар, а у позадини, као хор, били су ђаци који су напустили школу и „фацирани глумци“ из путујућих друштава, како прича Стеван Сремац, „који се после распуштене дружине обично у „Дарданеле“ сруче и заглаве као у какав левак“.

Јанко Веселиновић, дружевна и весела темперамента, добар певач и весељац, запао је у те кругове. И слава која је брзо дошла и тај тупи живот који је њему изгледао литераторски и „појетски“, учинили су да је он на брзо изгубио ону лепу лушевну ведрину и духовну равнотежу, у којој је писао своје прве приповетке, истинско *пољско цвеће*, изникло и израсло у чистом зраку сеоском и под пуним сунцем пролећним. У таквом животу није могло бити речи о правом раду и стварном развијању, и не може се а да се не насмеје када Веселиновић у једној приповетци из тога времена пише: „Бејах се вратио из Београда кући, да се одмарам од тешког умног напрезања...“ И у тим кратковременим враћањима к селу, он је осећао како се освежава и ведри. „Не можеш појмиги, писао је

он, колико то силно утиче на мене: та ја се под утицајем овога живота мењам, осећам неки препороћај у души, у мислима; лакше ми је; крепчији сам; не вређају ме и не узбуђују ситнице; сад се слатко смејем као некад у детињству, кад ништа није тиштало моје груди, а сан ми је миран и спокојан".¹ Али тај благотворни и оживљавајући утицај села био је кратак. Варош га је вукла, и он се журио да што пре тамо оде, и да наново продужи стари живот, на који се толико жалио, али није имао снаге да се од њега отме. Тек последњих година живота он је видео све зло које је његовом таленту и здрављу учинио такав живот, и тада, тешко болестан и немоћан да ствара, говорио је једноме познанику: „Хоћу да сам свачија потребија. Кад се коме прохтело да се весели, ајд дај Јанка. Певај, пиј, весели се, не, спавај, ево-ти откуда све то“.²

За такав живот, за човека тако широке, дарежљиве руке као што је био он, требало је новаца. Као његови Мачвани, он се ставио на гледиште: „дај, боже — воси, водо“. и зато је врло брзо постао роб спекулативних издавача. За јелну ноћ, док свећа не изгори, он је производио целу приповетку, да је сутра

¹ Писма са сел. Прво писмо. *Нова Искра*, 1900, бр. 2. стр. 36.

² Сочет. Динић; Јанко пред смрт. *Босанска Вила*, 1905, бр. 11—12, стр. 173.

дан одмах однесе издавачу, прода је обично за десет, а у најбољем случају за петнаест динара, и да тај добивени новац још истога дана уситни. Жалосно је чинити поређење између доба прве младости његове, када је као сеоски учитељ са 42 динара месечне плате онако озбиљно и савесно започињао свој књижевнички рад, и доба зрелости, када је већ као чувен писац, преко ногу и брзим потезима пера, лиферовао робу за књижарску пијацу. Он је тада стао писати на све стране и за свакога ко му плати: за календаре и за часописе, за листове: политичке, педагошке, дечје, војничке и свештеничке. Приповетка се низала за приповетком, али без оне старе свежине и топлоте, но са развлажењима, са понављањима, са увек истим дијалозима, отегнутим у бескрајне кратке редове.

Назадак није био само у садржини, што се његова жица исцрпла и он стао писати „опет то, али мало друкчије“, враћајући се на једне исте мотиве и једне исте баналне дијалоге. Форма је исто толико страдала, свела се на низање слабо повезаних дијалога. Но са стилом је још најгоре било. Веселиновић је имао свој, свеж, ведар, топао стил, прилагођен средини и предметима које је описивао, стил идеално природан за сеоску приповетку. Али од како је изгубио непосредни додир са селом, од како је стао живети од старих сећања и

утисака који су све више бледели, изгубио равнотежу и уметничко осећање складности, он је стао писати стилом вечерњих новина и романа у подлисцима, стилом неприличним, похабаним, пуним старих фраза и клишеа од речи, са фигурама немогућим, са страним речима којима свакада није знао смисао. У *Женскоњи*, то је стил патриотских новина: „Турска зрна ранише див-јунака храброг Грују Мишковића“. У *Хајдук Станку* вели се за Мачву да је „богата цура“: „Све што се у њену утробу баци доноси богата плода“. У *Јунаку наших дана* он овако разуме стране речи: „Болест је сад у последњој екстази“; „сматраше се као велики знак поштовања и респекта кад старији млађем на ви говори“. Ту се пише „бесмислене конверсације пуне баналности“, и баналност је ту употребљена у погрешно уобичајеном смислу просташтва и вулгарности“. У *Мору без приморја* има оваквих стилистичних флоскула: између двоје заљубљених, „нешто је било међу њима, нешто што их је тиштало као тесна ципела“! Симпатични и умни љубавник Виловић уздише: „Ух, црна живота! Сваког дана цепам по један купон, без вредности, од свога века“. У *Циганчуству* са стилом стоји још кукавније: она дугачка дворишта београдска пореде се са меницом! Сваки час се налазе реченице ове врсте и укуса: „љубав, та најнежнија

мајка бедног човечанства, целива је својим жарким гољупцем“; „собице јој беху окићене неким дрангулијама које потребит човек никад купио не би“! „па како отмени беху ти гости! Све господа у цилиндерима и го спође у шеширима, на којима по неки пут можеш видети по две тице или по читаву башту“.

Нигде се декаденција књижевног талента његовог боље не опажа но у двема приповеткама из београдскога живота, у *Мору без приморја* и *Циганчуству*. У покушају да опише особити и сложени београдски живот није успео један писац обилнијега духа и веће књижевне културе као што је Сима Матавуљ, а најмање је мага у томе имати успеха Јанко Веселиновић, по природи створен само за лирске опице једноставног сеоског живота и са недовољним знањем страних узора. И ако је провео прилично година у Београду, он га није могао ни осетити ни исказати, и у оном што је писао из београдскога живота показао је толико наивности и невештине да је боље да никада није ни покушавао. У *Мору без приморја* Јанко Веселиновић је хтео да буде Пол Бурже српског отменог друштва! Наслов је позајмљен од једног комада дона Хосеа Ечегараја, даваног у београдском Народном Позоришту. Прича је требала да буде психолошка анализа неверног срца једне отмене Београђанке, и изведена је онако како

је Душан Рогић писао своје *Невине жртве*, или како би је израдио какав „разочарани“ шеснестогодишњи гимназист. Па јунак Виловић, секретар министарства, који своме „идејалу“ говори „поштована госпођице“ и држи јој читава, — и то каква! — предавања о Балзаку и Золи! Па љубавни разговори и љубавна писма, као да су извађена из „ручне књиге за заљубљене“! — Па оне сцене прве брачне ноћи Савете и Витомировића, које тако подсећају на познату сцену између Кларе де Болје и Филипа Дерблеа у *Ливничару* од славом увенчаног Жоржа Онеа! Па елеганција салонског живота, и „парфеми“ по будоарима, онако како је то видела кратка и наивна машта писца који се прославио описујући љубави по забранима и ватрима! И какав опис великоварошког живота у Кнез-Михаиловој улици: „Као да је камење оживело. Ниси се могао окретати по својој вољи, него си ишао онамо куд те је талас светине носио“! Какав орловски поглед на отмени свет београдски, на „интове накићене госпоштине београдске“, из којих се „лепе госпе „смешкаху и показиваху своје беле зубе, гледећи непрестано у гомилу и поздрављајући свакога ко би се јављао, па било то њима или коме другоме“!

Море без приморја, са извесном омладинском нотом сентименталности, изгледа још и које како поред *Циганчета*, где се

београдски живот хтео да наслика свим сировим и црним бојама золинског натурализма. Први део приповетке је идила, једна од оних које се тако често срећу у Веселиновићевим приповеткама: једна богом благословена, сједињена и срећна породица *богатих сиротана и рајских душа*, патриархална и стваринска. Идила стваринског живота је само за то истакнута да се покаже сва грдобра, наказност великоварошког живота београдског, сцене као што се налазе у *Београду иза кулиса*, како један секретар министарства заводи са пута добродотељи, и упропашћује сирото и поверљиво девојче из честите куће. У првом делу, врлина у свом сјају своме, у другом, порок у свој гнусоби својој, тамо мирис од босилька и тамњана, овде тежак задах на тервенкама од љутога дувана и проливенога вина; тамо савршенство од свих могућих врлина, овде углађени злочинци у великој разбојничкој јами што се зове Београд, у томе новом Вавилону и Содому, који тек што земља није прогутала и огањ небески спржио. Наивна је она ружичност идиле, али она је бар у природи писца и у тону његових осталих прича, али још наивнија је она претерана ругоба и плитка претенсија на натурализам. А да се још много не зауставља на појединостима, на оном *богатом*, расипном животу једне путујуће глушице у Србији, или на њеним ранијим са-

станцима са секретаром-заводвиком, на „склонитом месту“, у „дубинама финансијскога парка“ у Београду, описаног тако романтично да би се рекло да се сцена дешава у америчким прашумама или у тропској вегетацији океанскога острва, где Павле и Виргинија сневају своју младу и еденску љубав.

Београдске приповетке Јанка Веселиновића су најбољи доказ његовог књижевног опадања и жив пример како један писац скупо плаћа изневеравање свога позива.

VI.

Приповетке сачињавају највећи и најглавнији део рада Јанка Веселиновића. Али, сем њих, он се бавио и позориштем и романином. На драмском раду није радио сам, но у сарадништву. Тако је са Драгомиром Брзаком дао популарног *Бида*, написаног по узору мађарских комада из народног живота са певањем, а у друштву са Илијом Станојевићем *Потперу*, нешто налик на *la revue* што се даје на париским позорницама трећега реда. На роману је прилично радио, и од њега су остала два недовршена романа, *Сељанка* и *Хајдук Станко*, и четири недовршена: *Борци*, *Јунак наших дана*, *Сељак* и *Машићи*, који је једва и започет. Помиње се да је за њиме у рукопису остао започет историјски роман *Капетан Зека*.

Сељанка је овећа приповетка сеоска, која би се тешко могла назвати романиом, где нема интриге и особитих догађаја и низ свакодневних згода сеоскога живота, цела егзистенција једне честите и умне сељанке. То се дело састоји из неколико овећих глава, од којих би свака за се могла ићи као за себица из сеоског живота. Писац је ту сликао живот у свом родном месту, Глоговцу, и живот једне старе жене коју је у младости добро познавао, често помињане Баба-Бојане, „првог сарадника“ његовог, која га је „са селом највише познала“. То је била једна од оних ретких женских типова, прича он, који ишчезавају, и још мало па ће живети само у приповеткама; типова који су само знали за дужност целога века свога и ниједнога тренутка нису помишљали на нека своја права: баба-Бојана је тип мајке нашега колена“. Тада савршен женски тип, тај идеал старе Српкиње, жене од дужности и моралних схватања задруге, Веселиновић је описао, или боље рећи опевао, са љубављу и готово са побожним поштовањем. Анђелија, сељанка, изгледа висока и света, али писац не успева да нас убеди у варљаност старога патриархалнога живота, где је дужност, интерес породице угушивао сваку личну слободу и развитак. Треба бити изузетне моралне снаге, имати готово светитељску предиспозицију за самоодрицање, у свакоме слу-

чају бити рођен у једноме добу којега нема више и које се никада неће вратити, па бити на толиком ступњу врлине и моралне лепоте на којем стоји Анђелија, и ми готово као да дајемо за право Аници, која хоће да живи својим животом и на свој начин. Иначе, дело је врло топло писано, питомо је, *милостивно*, и најскладније је од свију већих творевина Веселиновићевих.

Хајдук Станко, историјски роман из доба Првога Устанка, код књижевне критике својега времена рђаво је прошао, али је у широј народној публици наишао на срдачан пријем, и за ту његову популарност не може рећи да је незаслужена. Веселиновић, рођен у крају Србије где су почетком прошлога века биле главне и најкрвавије борбе за слободу земље, где су успомене на та херојска времена остала необично жива, морао је помислити да исприча ту велику епопеју народнога ослобођења. Он је наумио да опише она мутна времена када „уста раја ка“ из земље трава“, и када су два врана гаврана, крвавих кљунова, заграктала над кулом љубе Кулин-капетана :

Рани сина на шаљи на војску,
Србија се умирит' не може!

Веселиновић је дубоко осећао трагичну величину тих времена, и са разлогом у њима, а не у далеком немањићском средњем веку, гледао херојско доба нашега народа. И када

је писао о тим временима, он то није могао чинити са ладном објективношћу и критичном неузбудљивошћу, са којом је један Флобер описивао стару Картагену. Он је са појмљивим узбуђењем прилазио том послу, и радио га као какав свечан обред црквени: „праштајте, свете сени, што вам кости потресам!... праштајте, што вам имена помињем, јер ћу их само по добру поменути!... ја ћу причати онако, како ми другови и синови ваши приповедаху; китићу дела ваша, као што девојка кити венац ивањски: славићу вас као што вас гусле славе“. То доба му се причињавало ва светлој висини историје, а ти људи као створови више врсте. „Ми се дивимо људима тога доба. Нама се чини да је немогућно оно што су они учинили. Почетак овога века истурио је дивове какви живе само у причама... Ти су људи чуда чинили. Снага, дух, окретност, и то беше све снажно и бујно. Преврните листове светске историје, па им нећете наћи равних, ако узмете и митологију, чак су и некаквим другим језиком говорили. Свака је њихова реч пословица. Овако данас не говори један научар како је тада говорио ратар. Полуписмени попа постаде дипломата, обичан ратар војвода, а један марвени трговчић геније!... Цело поколење као да је с неба спуштено“.

И цео роман написан је у томе тону искреног одушевљења. Он, који је волео живот,

радо је причао приче о скази и јунаштву, и велики број његових „малих прича“ опи- сивао је сеоске хероје и херкуле, делије и левенте, добре стрелце и снажне рваче. У доба Устанка је било препуно тих типова, и он се са одушевљењем бацио на тај предмет. Са таквим осећањима само није било могуће не пасти, и обликом и тоном, у извесну мелодраматичност. Има личности у роману које подсећају на типове из старијих мелодрама: такав је интригант, зли дух, Маринко; такав је тајанствени гласник и помагач у одсудном часу, воденичар Дева. Случај игра врло велику улогу, и сцена се удешава ради драмског ефекта. Наслови глава су као у каквом енглеском „породичном“ роману какви су се код нас преводили седамдесетих година: *Страшна заклетва, Гром из ведра неба, Проклетша, Скида се вео, Почиње освета, Жижак се гаси, Нашуштено небо, Ужас*, и тако даље. Тон није увек на висини догађаја, и има излишних епизода и врло слабе психологије.

Све те замерке могу се учинити *Хајдука-Станку*, али, у накнаду зато, роман има со- лидних врлина. На страну што је требало имати грађанске врлине па 1894 прослављати Први Устанак, доба од 1804 до 1813, али роман је добро компонован и вешто изведен. Била је врло добра идеја представити епо- пеју Устанка у њеним разним изгледима, опи- сати не само хајдучка даништа и бусије, бо-

јеве на Мишару и на Равњу, но и село како је изгледало у очи Устанка и за време тра- јања његова, збегове и живот нејачи, жена, деце, стараца и рањеника. Веселиновић је снажно осетио поетску лепоту онога времена, знао је изразити и *Хајдука-Станком* је дао оно што је намеравао дати: добар народни и историјски роман.

Има извесне сличности по предмету из- међу *Хајдука-Станка* и *Бораца*. У једноме опи- сивана је борба за национално ослобођење, у другоме се хтео представити наставак те борбе, борба за политичко ослобођење народно, уставни, антибирократски и демократски по- крет осамдесетих година. *Хајдука-Станко* је епопеја Устанка; *Борци* су требали бити епопеја радикалне странке у Србији. У својим *Писмима са села*, која су изилазила 1902 го- дине у *Новој Искри*, Веселиновић је овим речима причао о томе добу и о своме раду у њему: „У оно време кад сам ја постао учи- тељ, почeo је и овај наш политички живот. И моја маленкост суделовала је с осталима у том новом покрету. Млад, одушевљен, још у школи прочитао сам неколико чланака Све- тозара Марковића, нешто социјалистичких књига и часопис „Стражу“ — мислио сам да је то доста, па да имам права и моћи да уре- ђујем државу и усрћавам народ. И ја сам ишао храбро и одушевљено у борбу. Давао

сам истина мало, али сам давао све и то свесрдно...¹

То време које му је било добро познато и борбу у којој је и сам узео удела, он је хтео описати у роману *Борци*. Намера му је била да представи како су се идеје *Радника* и *Страже* приволиле у дело, како се ради-кална странка организовала и започињала борбу против суроге и покварене бирократије. Веселиновић је лепо схватио да ће се та борба најбоље моћи представити, ако се изнесе живот једног од обичних, пресечних учитеља, који су били главни и најизложе-нији борци нових идеја. Али је Веселиновић можда дао и сувише места сасвим приватном животу учитеља Јове Васића, и изнео нам у појединостима историју његове љубави и романтичну просилбу. Ми мало видимо саму борбу и њене борце. Неколико тајних разговора, неколико дописа у опозиционим листовима, мањи сукоби са капетаном, ето у чему је борба, која је била другаче мучна и крвава. У осталом то је било једно од првих дела Веселиновићевих, и писац га је оставио тек започето.

Исто тако недовршени и на широким основима постављени роман *Јунак наших дана* имао је да представи оно живо духовно врење у Србији око 1870 године, а у исти

¹ Писма са села, писмо шесто. *Нова Искра*, 1902 бр. 3. стр. 86.

мах да буде оштра сатира на једнога од по-знатих реакционарних министара у Србији. *Нове људе*, нарочито Светозара Марковића, даровитог, идеалног, оштргог и борбеног „ви-теза без страха и прекора“ младе Демократије српске, Веселиновић представља са оним симпатијама, готово са оним култом, који је напредно поколење осамдесетих година имало према заслужном писцу *Србије на Истоку*. На супрот њему, симболу истине, врлине и светlosti, ставља се Др. Сретен Срећковић, симбол аријизма и политичке корупције, вул-гаран словолубац, ниска и безочна природа, *struggleforlifer* најгоре врсте, који је изнет стра-сно, жучно, можда и сувише ђаволски црн. Дело има одвећ полемичан и личан ка-рактер, и како је рађено за број, без утврђе-нога плана и реда, изишло је и сувише раз-вучено, са пуно измишљених епизода, са читавим странама — по пет-шест великих страна од једном! — навода из листова и полемичних брошура седамдесетих година.

У својим романима, који су махом не-довршени, Веселиновић, који није имао ни шире књижевне културе, ни синтетичкога духа, није могао имати велика успеха. У по-следњим годинама живота осетио је шта за романописца значи књижевно образовање, и онда је почeo грозничаво, са жаром прве младости, читати стране узоре, нарочито велике руске писце. Али утисак тих читања био је нега-

тиван: видећи висине на које су они испели своју уметност, он је стао губити храброст и веру у себе, исто онако као што Лаза К. Лазаревић, пошто је прочитao Толстојa, за неколико година није се смео пера дохватати, и као што је Милован Ђ. Глишић преостао писати, када се из близа упознао са великим мајсторима руске књижевности.

Но Веселиновићеви огледи на роману нису без интереса. *Сељанка*, која је само низ његових слика из сеоског живота, и *Хајдук Станко*, историјски роман, дела свршена али не савршена, ипак не заостају за његовим сеоским приповеткама.

Vil.

Јанко Веселиновић је умро још млад. Својих четрдесет година он је називао „низбрдицом живота“, и ако је то доба када код нормалних и сређених народа човек долази до пуне зрелости и почиње стварати своја најбоља и најснажнија дела. Али и за то време он је и обиљношћу и вредношћу толико дао да се са правом може узети као један од наших најбољих и најплоднијих писаца, један од оних који стварају једну књижевност и дају јој нарочито обележје.

Апогеја његовог књижевног рада то је доба када је почeo писати, приближно од 1886 па до 1892. Сроћен са селом, са топлом

словенском душом, са љубављу, колико начелном толико и урођеном, према сељаку, он је интимније и топлије но ико у књигу стављао утисак природног, свежег и здравог сеоског живота. Вишега но и један наш сеоски приповедач он је познавао сељачку душу. У Лазе К. Лазаревића има више уметности, али он је сеоски живот знао по сећању, када је као варошко дете проводио распуст код родбине на селу, или као лекар по званичном послу долазио у додир са сељацима. Милован Ђ. Глишић, који је добро знао село, оставио га је још у детињству, и његова сатирична природа вукла га је да сеоски живот види нешто једнострano.

Веселиновић је године провео не у додиру са сеоским светом, но сроћен, преливен у њега, заљубљен у њега, живећи његовим животом, старајући се да га што боље проникне, да што више уђе у његова схватања и осећања, да говори његовим језиком, да што мање буде *господин*, а што више његов човек, и успе у томе у толикој мери, као нико и пре и после њега. И он је такав писао просте, топле и нежне слике, где може бити има и сувише оптимизма, где је ишчезли задружни живот представљен у поетској перспективи, онако како се не гледа више у наше критично и аналитично доба, када се више не уљуљкује илузијама. Али у тим приповеткама лепо одблескује сва интимна

душа наше расе, у једном крају где је она јако словенска и особито чиста. Веселиновић крупним и снажним потезима слика наш народни живот, док је још почивао на старим основима, док је био у патриархалном оквиру, док га нови индивидуалистички дух није поткопао и разорио. У свему што је он писао можда нема много уметности, бар не онолико колико би се данас тражило; његове приповетке својом лепом простотом и народском нарацијом чине тек прелаз између народне и уметничке приповетке, али њихова вредност је баш у тој неразлучљивој, простој и природној лепоти народних књижевности, у народном духу којим су тако задахнуте да поред своје књижевне, па и социјалне вредности, имају чак и етнографску вредност. И може бити када се код нас стане проучавати научним путем оно што се у етно-психологији још неодређено назива „народном душом“, ове приповетке, које је писао човек који је, као ретко код нас, имао ту народну душу, имаће можда више вредности него народне песме и приповетке, где је тако много мешавине, позајмица и туђих утицаја.

У доцнијем своме животу, Јанко Веселиновић је учинио две велике грешке. Он је оставио село. Он је прекинуо своју везу са народом, изгубио животворни утицај под којим је писао, и злоупотребљавајући своју способност лакописца, како би рекли наши стари, производио гомилама, по наруџбини,

без унутрашњега подстицаја и надахнућа. Тада је он са меланхолијом писао: „Ни машта ми више није бујна: време и живот почупаше пера из крила њених, те, ето, не може да се дигне даље од земље; нема више ни оне дрскости њезине; сад више не видим Бога иза оне сјајне звезде“...¹ Извор се био пресушио, и он је писао романе, драме, силне слике, али без оне старе топлине и поезије. Од своје лепе уметности створио је био један занат, препричавао, развлачио, служио се увек истим мотивима и клишеима, створио један манир који је од дуге употребе најзад постао заморан, и по готову отужан. Његови епигони, који ни из близа нису имали његова талента, развили су још више рђаве стране његовога сељачкога маниеризма, и ко би хтео, и био у стању, читати сеоске „приповетке“ Михаила Сретеновића, могао би видети до којих невероватних граница отужности и досадности може да иде идилична сеоска приповетка.

И сада када Јанка Веселиновића нема више међу живима, он улива двоструко осећање: симпатију према једном писцу од интимнога дара и несумњивих заслуга, и жаљење што један такав природан таленат, стицајем прилика, својим рођеним грешкама, тако расипнички трошен и тако жалосно строшен, није дао све што је, можда, могао дати.

¹ Писма са села, седмо писмо. *Нова Искра*, 1902. бр. 4.
стр. 212.

СВЕТОЛИК РАНКОВИЋ

Чак и за нашу земљу, где се иначе тако брзо живи, Светолик Ранковић је врло брзо живео: тридесет и пет година живота, и осам година књижевног рада! Он је умро таман онда када се његов дар почeo расцветавати и почeo давати шира и снажнија дела. Али и за тако кратко време он је прокрчио себи пут. Његов књижевни таленат имао је, у свој својој једноставности, нечега непосреднога и искренога, нечега што се само по себи наметало и чинило симпатичним и писца и његово дело. Он је свој књижевни глас стицао поступно, лагано; пред њим нису ишли херолди да му славу трубе; шта више, за његова живота није се јавила ни једна овећа и озбиљнија оцена његова рада. Приповеткама у *Делу* привукао је пажњу на себе, и кад се појавио *Горски цар* цео свет је видео да је српска књижевност добила једнога доброга писца. Када је умро, остало је опште уверење да је српска приповетка изгубила једнога од својих бољих представника, а још нестворени српски роман можда онога који би га могао основати.

I.

Живот Светолика Ранковића је прост, једнолик и невесео, као што су толики обични животи у наше доба. Рођен је у Моштаници, округа београдскога, 7 децембра 1863, од оца Павла Ранковића, меснога учитеља. Отац се доцније заполио и провео век као свештеник у селу Гарашима, у крагујевачкој Јасеници, као виђен човек и слаткоречив црквени беседник.

Као што то обично бива у нашим свештеничким породицама на селу, син је био одређен да замени оца. Свршивши основну школу у Гарашима, Светолик Ранковић отиде у Београд, и тамо сврши четири разреда гимназије и Богословију. Оженив се већ 1884, заједно са женом, јула исте године отпутује у Кијево, у Русију, у Духовну Академију. Ту је остао четири године, положио испите, и 1889 вратио се у Србију.

Од тада па до смрти, његов живот обична је чиновничка одисеја: 1888, хонорарни предавач веронауке у Крагујевцу; 1890, одлично положен професорски испит из богословских предмета и руског језика; 1893, из политичких разлога, премештај у нишку учитељску школу; 1893, постављен за професора у београдској Богословији; после годину дана опет у Ниш, овога пута у гимназију, и 1897 враћен у Београд, у гимназију, као вероучитељ, и на томе mestу остаје до саме смрти.

Трошнога здравља од детињства, он је на неколико година пред смрт осетио грудну болест. Залуд су била лечења по бањама, залуд и последњи покушај, одлазак на море, у Херцег-Нови, у октобру 1898. Тамо је провео последњу зиму свога живота, и тешко болестан вратио се у Београд, у марту месецу. На недељу дана после повратка, болест која не прашта убила га је, и он је умро 18 марта 1899. Тако се свршио онај кратак живот, сва ова трагедија болесног човека, књижевника и чиновника у једној малој земљи, трагедија која је често много страшнија неже што се обично гледају на позоришним даскама.

Још као ћак Светолик Ранковић је чинио књижевне покушаје: његова паланачка прича *Капетаница* писана је у децембру 1885. За време свога борављења у Кијеву, он је писао стихове, лирске, патриотске, сатиричне песме, пригодне оде, мање преводе с рускога. Две од тих сатиричних песама штампане су 1888 у *Разбибриги*, шаљивом листу који је у то доба изилазио у Београду. Остале песме су такве да је боље о њима и не говорити; и сам писац није имао никаквих илузија о своме песничком таленту, и одмах се окренуо на своје право поље: приповетку и роман.

Први његов овећи, озбиљнији и потписани рад, *Јесење слике*, којим је изишао пред

ширу публику, штампан је у *Ошацбини* за 1892, коју је њен нови уредник у то време био интелигентно отворио младим талентима. *Јесење Слике* су топла сећања на сеоски живот, знатно улепшан, с једном доста багалном љубавном историјом, у роду оних „сеоских приповедака“ и „слика са села“, којима се преливала тадашња наша књижевност. Најживљи рад Ранковићев развио се у *Делу*, где су се били сабрали његови лични и политички пријатељи, и које је тада прикупљало око себе све младе и напредније људе. Највећи број његових приповедака штампан је у томе часопису. За то време, до саме смрти, он је сарађивао на разним књижевним и политичким листовима, и његов рад је растурен у *Бранкову Колу*, *Искри*, *Слави*, *Звезди*, *Хришћанском Веснику*, *Стрељачком Гласнику*, *Одјеку*, *Народу* и крагујевачкој *Потпари*.

Осетив страшну болест у грудима, он се грозничаво дао на рад, као да је отимао од живота који се показао такав тврдица према њему: за три последње године написао је три романа: *Горски Цар* је написан 1897, *Сеоска Учиљница* израђена је у пролеће 1898, у манастиру Букову, а последње дело, *Порушене Идеале*, писао је готово на издисању, у зиму 1898—1899, у Херцег-Новоме.

Што је био ближе гробу, успех је долазио, и млади наставник веронауке стицао

је глас једнога од најбољих млађих писаца српских. Српска Књижевна Задруга издала је 1898 његов роман *Горски Цар*, који се јако био допао; *Сеоска Учиштељица* била је примљењена за издање Колафчеве Задужбине. Али све је било доцкан, и његови дани били су избројани. Треба прочитати ону туберкулозну причу његову *Живот и Смрт у Бранкову Колу* за 1898, и видети како се био грчевито ухватио за живот. Та су осећања испунила последње стране које је писао, романе који местимично, по болној искрености, пре опомињу на јецања и моралну аутобиографију но на хладно стварање списатељско.

II.

Он је почeo писати онда када је сеоска приповетка у нас била на врхунцу, и када су сви млади који су почињали ишли утапканим — и сувише утапканим! — стазама Лазе Лазаревића и Јанка Веселиновића. И ништа није природније, но да се и Ранковић, дете са села, син сеоскога свештеника, огледао на том пољу, на које су полетели и они који из Београда нису видели ни Мирјево ни Мокри Луг.

Он је волео свој завичај, шумадијске косе и осоје под Букуљом и Венчацом, волео га по нагону којим птица воли своје гнездо, волео га као што је Гоголь волео своју Укра-

јуни, а Жорж Сандова свој Бери. Он је био дете са села, из сеоске поповске породице, где је живот нешто мало различан од живота обичних сељака. Као ћак, студент духовне академије, он је лето проводио код оца у Гарашима, и „син господина појке“ није се устезао да са старим школским друговима пласти сено, креше лиснике и иде у шуму по дрва. Он је тако обнављао осећање природе и љубав према завичају. „Моја Шумадија“, писао је он доцније тоном којим дете каже: „моја мати“. Родни крај вршио је на њега сilan, дубок, тајanstveni утицај. И то није био онај површни школски патриотизам, но нешто дубље, интимније, човечније, оно урођено осећање да је човек билька која ниче из роднога тла, да се осећа потпун и расцветан само у ономе оквиру где је први пут небо сагледао и где су му се очи отвориле за живот и свет.

Ако је Шумадија једна од најлепших земаља српских, срце Србијино, крагујевачка Јасеница је со соли њезине, и у њој има некога чара од којега се лако не отима и који се никада не заборавља. То су две њене поносите планине, обрасле бучјем, брезовијом и јасикама, лисни шумарци с моћним растовима, остатцима од старих шума које су земљи име дале, зелене оазе у мору жутих жита која се повијају под планинским ветром, и из којих се диже отегнута песма же-

телачка. То су оне горе од кукуруза који шуми јутром и вечером; они грозни вино-гради; оне модре шуме од шљива које се савијају под теретом рода, она села с поетичним именима, она разборита, поношљива и подругљива раса сељачка. Јасеница има нешто питомије, мекше, човечније, финије црте но Рудник, с његовом Острвицом која пара облаке, с његовим суворим гудурама и старим манастирима, где су се некада збегови крили и претци хајдуковали. Али Јасеница има нешто оштрије, снажније, мушкије, но оне расплинute и једнолике равнице Посавља, оне обале савске које се виде, равне као длан, с рушевина двора Бакића на врху старога Венчаца. А поврх тога оно што даје нарочиту величину Јасеници, то су успомене на прошлост: и последњи надничар сеоски зна да су пре сто година ту први пут букнули ханови турски, и да је душа народа вискрла у тим зеленим про-планцима и шумовитим косама.

Светолик Ранковић је волео ту лепу земљу, и он је био њен песник. Први његов зрео рад, *Јесење Слике*, где је историја једне сеоске отмице споредно, јесте излив те љубави према Шумадији, скуп утисака које је младост оставила, химна лепотама завичаја, топла песма богатој јесени у једном плодном крају. *Горски Цар* дешава се на косама Венчаца и Букуље; роман *Сеоска Учиштељица*

одиграва се под Космајем; све његове сеоске приповетке: *Потера, Ђавоља Посла, Сеоски Добротвор, Богомољац, Стари Врускавац*, збивају се у тим крајевима. Ни један наш писац није тако верно писао говором крагујевачке Јасенице. Ранковић је био њено дете, њен сликар и њен историк, а нарочито њен критичар.

Јер то чини његову оригиналност: он је волео свој завичај, али је још више волео истину. Он је видео, као и његови претходници, лепе и поетичне стране села: саборе, крстоноше, љубавна ашиковања под месечином, на комишањима, на мањовини по забранима, чуо је и жетелачке песме и звецање огрлица од дуката и сребрних талира. Али он је видео и истину, видео да на селу није све тако ружично, као што се то обично вели у званичним беседама и у „сеоским приповеткама“, да је прошло доба патриархалних врлина и старих задруга, — доба, које, може бити, зато изгледа лепо што се издалека види, — да се живот народни поколебао и узмутио, да наша Србија није кутак раја у земаљском паклу, и да наши сељаци нису едемски херувими, Вергилијеви пастири и Теокритови рибари.

Ваља видети у *Сеоском Добротвору* ону прну неблагодарност сељана села Дрлупе, шта су учинили са старим добрым Чича-Јованом, који је све што је имао дао за сеоску школу,

а кога су његови захвални суграђани бацили у једну страћарицу, хранећи га као пса, очекујући да што пре скапа и ослободи их једнога кулука. У Богомољцу се прта она прекост и суврости сељака, готових да за стопу земље врљиком потегну и за „банку“ човека убију. Оне сеоске жене у Старом Врискавцу су далеко од пречистих Мильâ, Станојкâ, Анђâ наше раније сеоске приповетке, и оне у разлабављеном моралу нимало не заостају за женама у вароши, — а свака варош је, као што је познато, и као што тврде сеоски приповедачи, Содом и Гомора, које сваки час огањ небески може да прогута. Ранковић види јасно и бистро рђаве стране нашега сељака, оне које морају имати људи који су стотинама година били у ропству: „у свакој је сељачкој души скривено по мало подлости: ако у чему зависи од тебе, он ће се сам унизити пред тобом на сто начина, да те умилостиви!“

У животу шумадијскога села њему је нарочито пала у очи једна опасна болест наше земље, једна рана на нашем друштвеном телу, то је хајдуција, која је тако карактеристично развијена у економски неразвијеним земљама јужне Европе, у Италији, у свима балканским земљама, и која је била тако јако ухватила корена у Србији, у мутним и оскудним годи-

Порушенни идеали, стр. 24.

нама после Српско-Бугарскога Рата. Ранковић је хајдуцију осетио много дубље но обичан радознао посматрач: 23. јула 1886, када је са женом и дететом био о распусту код оца у Гарашима, о заранцима, хајдуци су му ударили на кућу, убили му оца, мучили и секли матер и сестре, и једва је и сам главу спасао. И та успомена никада му није из главе излазила: очеву смрт опевао је у једној жалопојци, у зиму 1886 у Кијеву, и ту сцену очева убиства унео је у роман *Горски Цар*, тамо где се прича како су Ђурица и Пантовац ударили на кућу газда Ђорђа Перуничића.

Једна хајка на хајдуке предмет је приповетке *Потпера*, која по основној замисли нешто подсећа на Лазаревићеву причу *У добри час хајдуци*; хајучки живот оцртао је он у своме најбољем и највећем роману *Горски Цар*, који је за сада најбоље дело о хајдуцији у Србији.

Наслов дела могао му је доћи од познатог романа Едмона Абуа *le Roi des montagnes*, који је 1884 преведен на српски, под именом *Горски Цар*, и где се описују гнусобе хајдучије у другој једној балканској земљи, у Грчкој. И као што је духовити писац француски дао наличје данашње Јеладе, коју су фантасти и безазлени филохелени гледали насељену потомцима Омира, Есхила, Перикла, Фидија и Демостена, тако је и наш Ранко-

вић у своме *Горскоме Цару*, на супрот идличним пастирима и „рајским душама“, пртао сељаке јатаке, горе но што су сами хајдуци, и место Старине Новака и Дели-Радивоја наших народних песама изнео лупеже и просте разбојнике, који пресрећу бабе на друмовима, отимају им новац од продате пилежи, и, острвљени, ударају на муке слабе жене и ситну децу.

Ружне појаве те наше србијанске болести приказивао је Ранковић отворено и искрено, без илусија, без трунке улепшавања и прикрања, и оне нам најбоље показују како је данашње село далеко од пасторала, и како је из темеља заљуљан наш народни живот. Ту је Ђурица, лоповски син, који је одрастао једући месо од крадених јаловица, и којега су јатаци „измамили у гору“; ту хајдуци, Црногорац Новица, Мита Сремац, звер Пантовац, свирепи и подмукли, који пресрећу по друмовима вересијаше, путнике и калаузе, ударају на муке жртве које одмах не дају новац; ту јатаци, који глобе саме хајдуке, живе од њих, гурају их из злочина у злочин и у згодно доба убијају их на спавању, дигну уцену и оправдају се пред полицијом; ту сељаци, који осећају неку неодређену симпатију, помешану са страхом, према одметнику што „не верма ни закон ни власт“ и у чијим је рукама њихов живот и мाल; ту кметови, који јатакују и јављају хајдуцима кад се

креће потера; „органи власти“, „срески“ сваке врсте, који каткад неће да буду сувише строги и савесни и добро живе са оним сумњивим варошанима, који пробијају апсане и пуштају лопове, достављају хајдуцима када који сеоски газда иде да наплати облигације или какав варошки трговац пође у село да лучи свиње. То су особите нарави, које подсећају на сицилијајску Мафију и наполитанску Камору. И каква гвусоба тај слободни живот хајучки, то „горско царовање“ несрћника који спава са отвореним очима, стрепи од свакога шушња и који се сваки час нада или жандармском метку или јатачкој секири! Животињски проливати крв, упрети револвер на слепе очи, забадати усијане игле под нокте, бежати као дивља звер пред хајком, тражити заборав у пијанкама са ниским женама, док се сви мртви пијани не поваљају по поду! Најзад последњи час Ђуричин; леп јесењи дан на падини између Венчача и Букуље, мајка, са прном убрадачом, кука под сенестим кленом, а он, „горски цар“ зелено-блед, пијан да се једва држи на ногама, с китом цвећа и воштаницом у руци, а пет грлића жандармских магацинки уперени на њ. И као завршетак „горскога царовања“: пет куршума у грудима, уже на кôцу затегнуто, крвава кошуља, и једно око страховито исколачено.

И сем тих реалистичних слика данашњега живота на селу, колико других потврда

љубави према истини, па ма каква она била! Ранковић је врло често причао догађаје који су се одиста збивали и људе које је познао, као на пример у *Капетаници* и *Страшној ноћи*. Званична исправка има толико ло-
калне боје, тако има дах истине, да је једна од наших најбољих приповедака из паланач-
ког живота. Ранковић је често сликао сама себе, као на пример у *Животу и смрти*, или личности с којима је долазио у додир, као што је међу осталима, професор историје у *Пропасти*, директор-стари момак у *Страшној Ноћи*, хајдук Пантовац у *Горском Цару*, па чак у *Порушеним Идеалима*, и онај стари чика-
Јоца, послужитељ гимнзијски, чију белу браду и велику шубару јагњећу неће тако лако заборавити сви старији ѡаци негдашње „прве београдске“.

У тој склоности да унесе што више истине у своје дело, Ранковић је ишао до краја. Пребацивало му се да је, нарочито у последњим, предсмртним делима ишао и сувише далеко, говорило се да је слика *Сеоске Учителице* и сувише црна, са оним порођајем и двема истакнутим и очевидним прељубама, без ичега чистијег и светлијег. И одиста, Ранковић је у последње доба уносио много црне боје, искључиво видео триумф зла и моралне беде, као да је мислио с француским романописцем да „сваки истински роман треба да отрује деликатна читаоца“.

III.

У истини, код Светолика Ранковића се јавља једно врло занимљиво питање: да ли је његов реализам излазио из извесног песими-
стичког схватања света и човека, или је он био песимист што је јасно видео истину у животу? Јер, он није био већео писац. И кад је хтео да има хумора, као у политич-
ким сатирама *У очи нове године* и *У XX веку*, то му није полазило за руком. Једино у при-
јатној причи *Бавоља посла*, која подсећа на Милована Глишића, има ведрине и шале.

Још у првим његовим делима опажала се та песимистичка жица. И то још у првим младићским стиховима, пре но што је и ушао у живот. Младићско неспокојство, рећи ће се, обично књижевно опште место. Али ко мисли да је несрећан, он је одиста несрећан, и та горка осећања из прве младости, задобивена при првим убојима од живота, остављају боре на челу које се не губе и тешке успомене које се не гладе. Живот и болест развијале су те клице, и што је више залазио у године, његови погледи су били све песимистичнији. Борба за комад хлеба, у којима човек троши своју најбољу енергију и у којима се крши понос, чергарска сељакања чиновничка с једнога краја Србије на други, боловања деце и честе смрти, а нарочито болест коју је носио у грудима, чинили су га све тужни-

јим и несрећнијим. У последњим годинама, које је проводио на одсуству, болест се била погоршала; он је био уверен да помоћи нема и да треба све остављати; осетљивост му се била развила преко сваке мере, и постао је болесно раздражљив. И пессимизам, који није теорија по лично осећање, болесно стање осетљивости, излио се у његово дело и дао му нарочиту боју.

Сеоска идила *Јесење слике* почиње једним меланхоличним уздахом из пуних груди. Једна од првих његових прича, *Људска несталност*, завршује се овом утешом, датом малој девојчици чија се тетка удала: „Добро упамћена лекција из живота“. Живот се Ранковићу чинио као нека прљава бујица, која крши и носи са собом један по један од наших светлих идеала и свих светиња наших младих дана, свега онога што нас је издизало над прљавшинама свакодневице. И сама природа у његову делу осећа ту општу жалост над обореним идолима младости, и она, у суре јесење дане пуне магле, „плаче за изгубљеним добром у свету“.

У томе погледу ништа није карактеристичније по његов последњи роман *Порушени Идеали*, где се заплакао над бруталношћу стварности и над гробљем промашених нада. Горко осећање идеалистичких природе које су се разочарале у својим верским идеалима била је његова омиљена тема. Црквени

мотиви находе се још и у *Пои-Савином греху*, у *Животу и смрти*, у *Пријатељима*. Је ли то било зато што није више веровао? Он је био демократ по политичким убеђењима; као поповско дете, бивши ћак кијевске духовне академије, он је одлучно устао у своме роману противу установе калуђерства, ратовао је противу самог аскетског идеала религије, и у једно време, кад је један министар трајио да професори богословије могу бити само свештена лица, он је био готов да иде из Србије, само да не понесе мантију. Али не може се рећи да је он био рационалист, и у њему се не може тражити неки борац за Слободну Мисао. Ако је писао готово антиклерикалну причу *Пријатељи*, он је такође писао и скроз клерикалну црту *Крст и молитва*, а оно што је замерао Цркви замерао је у опште и целоме животу: што стварност непрестано баца под ноге све више идеале.

Порушени Идеали су роман једног идеалиста који с раздераним срцем види своје светиње у блату, и немоћ човекову да остане на ногама и да влада стварима. *Порушени Идеали* су донекле историја нашега мудрога и доброга Доситеја, кад је у младости намеравао да оде у египатске и арапске пустиње и тамо се посвети. Оно што је загревало машту младог Димитрија Обрадовића из Чакова у Банату, није дало спавати ни маљенском сељачету Љубомиру Васићу.

И он тежи за оним „другојачим“, њега засењују запаљени полијелеји црквени, по-божно и предано слуша дуге песме литургијске и читања шестопсалмија, гледа у мистичну полуутаму јутрења, гута Житија Светих, и Спиридона Тримитинског, и Антонија Великог, и Макарија Египатског, и Павла Тивејског, и Тимотија Пустиножитеља, аскете и анахорета из тебаидске пустиње и првих векова хришћанства.

Место свега великог и чистог што је Љубомир очекивао у манастиру, када је једном ушао у њега, нашао је најсуројију и најодвратнију стварност, сасвим црну, сасвим земаљску. Игуман Сава, пијаница, прељубник, свиреп према братији и млађима, од којих тражи само „молчаније“ и „послушаније“, при том краде манастир; калуђери, лењи, сладострасни, краду божје дане и манастирску имовину, издржавају „своје“ по прњавору, а њихове пијанке су „весеље повезаних и одједном пуштених на слободу двоножаца“. И ма колико се Љубомир, у калуђерству Леонтије, отимао и бранио, идеали се круне један за другим; он пада и губи се, док наје и сам постао што и они „други“, од којих се толико ужасавао. И код њега је дошла и ракија, и запуштеност, и нерад, и дугови, место „Тетке“ Јованка, и он је пошао угајеним стазама којим су се котрљали и Сава, и Максим, и сви други „црњани“. И млади

игуман, по сред корова и аптовиче, „суморнији од влажне јесени, туробнији од кишних облака“, седи на усеченом буковом пању, ослонив се ногама о трулу кладу, тупо гледа преда се, „порушене идеале“, промашен живот, и празну црну ноћ. „И види јасно да је тај живот празнији од прошлости, да је бесмислен, чемеран, ужасан као црна вечност“. А као симбол живота калуђерског он гледа глатке и тешке цокуле и грубу рогозину у коју се мртав калуђер увија. Не треба заборавити да је те редове потпуне душевне клонулости Ранковић писао на двадесет дана пред саму смрт!

Не, не треба мислiti да су *Порушени Идеали* један тенденциозан роман противу калуђерства, у коме су најбољи и најшаметнији они који се никако не калуђере. То јешира и оштрија трагедија свакога људскога бића које у животу има више схватање и чији чисти идеали долазе у сукоб са студеном и немилостивом јавом: то је словенски мотив првога реда. Оно што је Љубомир из *Порушених Идеала* нашао у манастиру, то је и Љубица у *Сеоској Училици* нашла у сеоској школи. Ова српска Госпођа Бовари у осоју Космаја сневала је снове вишега живота и у љубавним радостима тражила срећу коју јој оскудни свакодневни живот није давао, а свршила у одвртним и ниским прељубама и место сентименталних романса

дошао је куршум у чело. Из школе је отишла „у народ“, с пуно школских илузија и педагошких маштања, — „дижите школе, деца вас моле“. и „знање је светлост, знање је моћ“, — и наишла је на запуштено село, на дневне беде сиротнога живота, на борбе са школским одбором око станарине и додатака, на сељачко: „нити смо те тражили, нити нам требаш“, на прљаве „вамилијазе“, на влажне ученице, на „власт“ која не пушта из руку младу и лепу девојку, и, најзад, измучена, напађена, да јој мала сестра не би боса ишла по лапавици и брат изгубио здравље у послуживањима у Београду, подала се глупо, срамно, без страсти, без поезије, за накит и уредно издавање плате, жењену човеку који има деце. Па учитељ, њен доцнији муж,

Бездомни, болни, безаштитни друг,

како би рекао Некрасов, са изгледом, „заплашене, дуго гоњене звери“, и чији се живот своди у оно неколико простих речи: „Младост? Ја је нисам имао ни знаю за њу. Судови, вода, ципеле, трчкарања до бакалнице, до касапнице, а ноћу крпи се, пери и учи.. Све тако, без kraja“. То је историја учитеља Пере у Учителевој причи, историја толиких и толиких измучених људи. Ах! они који праве јевтине и лаке досетке о учитељима и њиховим жалбама, нека прочитају повест овога јаднога паре! Морал целога дела, ос-

новни утисак његов, своди се у онај израз испијеног лица мртва учитеља: „О, ала ми је добро!... вели ово, смежурано и испијено тешком болешћу лице. Ни туге ни жалости, ни жудње, ни патње и страдања, ни прекора, ни радости...ничега,ничега!... Само вечни, дубоки непроменљиви мир исписан је на њему, и само једна усна малко... врло мало повукла се у страну, те се све лелуја сенка осмеха и још јаче истиче онај јединствени израз на окамењеном, непокретном лицу: „О, ала ми је добро“!...“

„Хеј, станите ви вечни трудбеници, што не знate ви за један час одмора; и ви са намрштеним челима, са лицима, онакаженим страдањима и патњом; и ви јадници, што изгубисте образ и поштење, удварајући се силним, и сви ви забринути и намучени, ходите и станите овде уз ову велику и непроменљиву истину, прочитајте *вечну* реч на овом окамењеном лицу, и умирите срца своја... „О, ала ми је добро!... О, ала ми је добро“!...“

Не, ти редови, писани у последњим месецима живота једнога човека, који је знао да је осуђен на близку смрт, нису реторика; то није више литература, то је самртнички ропац, то је последњи крик срца које зна да је свршено са свим, и да треба рећи збогом свему. Искренијег песимизма тешко је наћи у нашој књижевности, где је, нарочито у последње време, песимизам постао једно обично опште место књижевно.

IV.

Светолик Ранковић је био руски ћак. Четири године је провео у Русији, другога страног језика није знао до руског, и са страшњу је читao руске писце, нарочито Толстоја и Достојевскога. Он је преводио Толстоја *Осаду Севастопоља* у Делу, Короленка и неке мање руске писце у *Одјеку*. Као ретко ко од наших писаца он је имао развијене оне чисто словенске црте које чине особину руских писаца: готово женску осетљивост, склоност да проучава и црта људе слабе воље, без извесности, без моћи владе над собом, једном речју Словене, за које је Тургењев говорио да је од десет њих девет *започеш и недовршен човек*. Као Руси он је волео да црта те случаје атоније воље, оне наизменичне личности које се јављају у једној јединци, слабе људе којима се игра случај и средина.

Из Толстоја, који је био његов књижевни узор, остао му је онај основни тон нечега широког и спокојнога, нека мирна топлина. Руска особина му је била симпатија с којом је писао о својим јунацима, симпатија која животом задахњује уметничка стварања и помаже писцу да разуме толике ствари. Он је имао неку нежност према немоћнима, према женама, деци, слабим људима које је живот прегазио. То је била она словенска мекост и нежност која толико одликује руске писце,

онајејши отсм је

а од страних и Цорџа Елиота. Он се није смејао својим побеђеним, није имао свирепе равнодушности која се налази код многих реалистичких писаца; он је своје сломљене и слабе јунаке ипак волео, зато што су имали један виши идеал живота, и пали у борби у којој је толико њих страдало, у којој смо и ми сви, више или мање, побеђени. Он подједнако жали за црном младошћу хајдука Ђурице, за „порушеним идеалима“ калуђера Леонтија, за трагичном судбином учитељице Љубице. Сваки час човек истрчава пред писца и пушта узвике који иду из самога срца: „О, слатко ли је сетити се мајчиних груди, кад човек претури тешку борбу преко главе“, или: „Јадниче мало, ово су ти само први ѡади“, или: „Сироче, тако нејако, мучило се по цео дан“!...

Ранковић је у Духовној Академији у Кијеву учио нешто филозофије и много читao Толстоја, и одатле му је остала слабост, да уноси у своје дело много „псикологије“, како би рекао игуман Сава. Њега су завеле оне богате душевне анализе Толстоја, које су махом неупоредиво лепе и од утиска, као оно када кнез Андрија Болконски лежи рањен на бојном пољу и гледа плаво небо разапето над собом, а катkad усиљене, готово и смешне, као у *Ани Карењини* причање шта мисли лисица коју ловачки пси гоне. Ранковић је ту „псикологију“ изводио претен-

циозним језиком учебника: „Ваљда услед јаке инервације поче живље мислити“. За Робинсона вели: „за децу са јаком маштом ова је књига прави хипнотиста који их сугестује“. Учитељица Љубица баца: „сингтетичан поглед на прошлост“. Он пушта да његови јунаци размишљају језиком лите-ратора и професора. Хајдук Ђурица овако мисли: „Дакле баш да се хајдукује?... А младост? а будућност? Све се руши! Свега нестаде, ко прах и пепео, они лепи снови младости“. У *Горском Цару*, Станка на пуне четири стране размишља пре но што ће да изда свога љубазника. Најзад, сно и сувише често потрзање: „То је оно“ без кога није ни један његов роман.

Облик Ранковићева дела далеко заостаје за садржином. Он је био слаб композитор и стилист, и у томе је ишао за једном нашом рђавом књижевном традицијом, према којој је „надахнуће“ све и сва, и „генијалност“ брине се за све. У борбама које сваки са-вестан писац води између мисли и израза, идеје и речи, он је поллегао; као у животу његових јунака, тако је и у његовој прози, материја редовно побеђивала дух. Сва своја дела он је писао брзо, као једним потезом пера, без основнога плана, не поправљајући их, не преписујући их. Он није хтео да пре-гледа свој рад, реченицу по реченицу, реч по реч, да осмотри целину, да да добре раз-

мере, да појача, дотера, улепша, обуче у књижевну форму. Код њега има и сувише развучености и тапкања на месту, а за тим, као што то обично бива код расплинутих писаца, и што је једна врста развучености задихана убрзаност, скакање с предмета на предмет, летење преко догађаја. Нарочито у последњим ланима живота он је радио са неком грозничавом брзином, као да је осећао смрт над главом. Његови велики романи писани су за три-четири месеца: *Порушени идеали*, на пример, почети су 10. децембра 1898., а довршени 19. фебруара 1899.

Он је био дете са села, и причао је чистим и течним српским језиком. Јасност је главна особина његова стила. „Језик наш, — писао је он у једноме чланку о црквеној проповеди,¹ јаснији је од велике већине европских књижевних језика, па и од самога францускога језика, за који Французи веле: што није јасно није француско“. Али, на велику штету, његов стил је пун стилистичких банањности, новинарске реторике која ништа не каже, поабаних клишеа који су ван књижевнога језика. Није било достојно једног лепог талента као што је био његов, расипати као плеву овакве приведе: заносан, чаробан, диван, величанствен; епитете као „неми сутон“, „бисер-роса“, „шумни вали“,

¹ Весник Српске Цркве, 1892. свеска VII стр. 677 „Мисли о сувременој српској црквеној проповеди“.

„горко разочарење“, „сурова јава“; или овакве изразе чланкописаца по вечерњим листовима: „изјавити протест“, „руководити се начелом“, „стајати у суштој противности“, „предмет његових заносних мисли“, и т. д.

Они, који замерају нашем младом књижевном нараштају што много положе на књижевну културу и на форму, треба да читају прозу Ранковићеву, и да виде како је жалосна ствар лепа садржина у ружноме руву.

V.

Велики део приповедака његових нос наслов: *слике из живота*. У ствари, он је то и радио, сликао је сеоски, паланачки, школски и манастирски живот, прилике, епизоде, личности, бележио своја посматрања и утиске. Његове приповетке изгледају као материјал за писање романа, као они нацрти које сликари бележе у своје блокове, да их после унесу у велике композиције.

Светолик Ранковић остаће као романописац, као аутор једне потпуно србијанске трилогије романа, где је цртан морални живот Србије у деведесетим годинама прошлога века. Та три романа, и поред застареле форме, модерна су по замисли и по развијању, модерна по оном широком и отвореном реализму, модерна по снажном осећању којим су пројекта. Као што то обично бива, његово дело

није ни потпуно реалистично, ни потпуно идеалистичко, јер као и живот, тако и књижевност измиче класификацијама. Ранковић је приказивао живот као слику, и тада је био реалист; исказивао га је као утисак, и тада је био идеалист. Реалист је био по способности да јасно види стваран живот, да каже све што види, да другима да тај основни утисак живота; идеалист је био по личном елементу који је уносио, по својој души коју је у дело задахнуо, јер је причао сопствену душевну узњемираност, горко и пессимистичко осећање человека који осећа да му је живот промашио, и из тога изводи филозофију опште обесхрабрености и моралне беде људске.

Но поред свих својих мана, Светолик Ранковић; који је умро онда када је тек сазрео за рад, остаје као добар писац, а његов *Горски Цар* као један од најбољих романа наше новије књижевности.

САДРЖАЈ.

	СТРАНА
Милован Ђ. Глишић	9
Лаза К. Лазаревић	39
Јанко М. Веселиновић	81
Светолик Ранковић	140